

Vora una ratlla que “hi és, però com si no hi fos”: frontera i límits nacionals a la Cerdanya¹

Albert Moncusí Ferré

Departament de Sociologia i Antropologia Social

Introducció

Ara no hi és, però com si hi fos i hi continua existint la frontera (...). La frontera hi serà sempre. I les mugues hi són sempre i no es mouran mai!

El 1993 es publicava l'edició en català d'un clàssic en l'estudi de les fronteres internacionals i la seva relació amb la construcció d'identitats nacionals, des de l'Antropologia Social. L'obra de Peter Sahllins (1993) estudiava el procés de creació i consolidació de la frontera internacional francoespanyola a la comarca pirinenca de la Cerdanya, des del Tractat dels Pirineus (1659) fins els anys posteriors a la seva delimitació (1866). La ratlla dividí la gran vall que ocupa la major part de la comarca, i representà la creació d'un enclavament espanyol (Llívia) a dins de França. La tesi de Sahllins era que les poblacions locals cerdanes² contribuïren a la consolidació del límit internacional i de la sobirania dels Estats francès i espanyol. Com indica el títol del seu llibre, Sahllins considerà que França i Espanya en certa manera es van construir a Cerdanya.

L'any 1996, una beca pre-doctoral i la participació en un projecte I+D sobre la Cerdanya em van obrir la porta al mateix tema i al mateix territori estudiat per Sahllins. Em vaig plantejar de fer un estudi antropològic de la relació entre la frontera territorial i les fronteres simbòliques que es dibuixen en el pla de les

¹ Aquest text ha estat possible gràcies a una beca pre-doctoral de la Generalitat de Catalunya de què vaig gaudir entre 1996 i 1999 i per la participació en el projecte I+D “Procesos Migratorios y Cultura de Frontera. El caso de los Pirineos”, dirigit pel Dr. Joan J. Pujadas Muñoz.

² Gentilici corresponent als habitants de la Cerdanya.

relacions socials, i que tenen a veure amb processos d'identificació col·lectiva. Un enfocament fet des de la quotidianitat dels cerdans i efectuat a partir de les seves vivències i percepcions així com de la interpretació de situacions feta per un antropòleg, des de la distància més o menys reeixida. De la tasca de sis anys en sorgí una tesi doctoral que ha estat la base del text que es publica en el present número de Quaderns³.

En l'epíleg del seu estudi, Sahlins explicava que la frontera era, a mitjans dels anys vuitanta del segle XX, un fet consolidat i citava les següents paraules d'un cerdà: "les fites són sagrades" (Sahlins, 1993:299). En un sentit semblant va la cita amb què he obert aquest treball, i que correspon a un pagès de Cerdanya espanyola que té les seves propietats dividides per la frontera. Però en la nostra cita trobem una idea nova respecte del treball de Sahlins: es diu que la frontera "no hi és, però com si hi fos", en referència a una situació paradoxal, oberta els anys noranta del segle XX, pel procés de construcció de la Unió Europea. Mentre d'una banda s'anuncia l'establiment d'un espai polític i econòmic únic, de l'altra romanen aspectes del model d'Estat-nació modern que ha regit la forma com s'ha entès la política durant el segle passat, i una de les manifestacions del qual són les fronteres territorials que delimiten espais de sobirania. La paradoxa neix de la contradicció entre la unificació anunciada i la divisió política palesa en el territori. La recerca que aquí es presenta se situa en aquest context paradoxal, en un escenari -la Cerdanya- que n'és exemple paradigmàtic. Les fites frontereres hi fragmenten un territori continu en el paisatge i, a la vegada que trobem mostres de contactes i discursos d'unitat transfronterera, trobem signes que indiquen que la divisió fronterera ha deixat una empremta.

L'exposició de la recerca en aquest text tindrà tres parts. En un primer punt es presentaran els objectius i la metodologia de la recerca, per passar després al seu plantejament teòric. Un tercer apartat té la finalitat d'emmarcar el cas en les seves coordinades sociohistòriques i trets estructurals amb un repàs als processos de terciarització, urbanització, nacionalització i unificació europea. El darrer apartat, abans de les conclusions, partirà de l'anàlisi de situacions

³ Moncusí Ferré, Albert (2002).

diverses per a l'estudi dels discursos, pràctiques i estratègies dels subjectes, al voltant de les identitats nacionals i de la frontera territorial en diversos nivells.

1. Plantejament del problema, objectius i metodologia

La recerca ha tingut com a objectius estudiar el procés de construcció i de reproducció d'identitats i categories nacionals, i també l'impacte social i cultural de la presència d'una divisòria internacional en la vida quotidiana dels habitants d'una zona fronterera. Tot partint, d'entrada, de la diferenciació suggerida per Jenkins (1996) entre categorització (procés extern a un determinat col·lectiu d'atribució de categories ètniques o nacionals) i identificació (interiorització subjectiva de les categories i dels seus continguts). Pel que fa als processos de construcció i reproducció d'identitats i categories, la interacció social i les relacions de sociabilitat n'esdevenen espai central. Per altra part, en la qüestió de les identitats nacionals hi juga un paper fonamental l'acció política de dos Estats sobretot a través del sistema educatiu i del control fronterer. Per tant, l'estudi de la interacció social i del paper d'aquests sistema i control són un segon objectiu que és instrumental, en relació al primer. Un tercer objectiu, relacionat amb els anteriors, consisteix a identificar el paper que els subjectes tenen en el traçat de límits simbòlics que poden o no coincidir amb la divisòria territorial, i que es dona en relació al context més general configurat per l'existència de dos Estats nació i d'un poder supranacional en formació (Unió Europea). El problema plantejat és, doncs, com es construeixen i reproduïen identitats i categories nacionals en una zona de frontera, i quin és el paper dels subjectes en aquest procés. Donat el cas específic que ens ocupa, ens interessarà també veure quin és el rol de les fronteres culturals quan se superposen nivells d'identificació, i quan hi ha relacions socials que poden ser transfrontereres.

L'estudi de l'etnicitat i el nacionalisme és problemàtic a nivell epistemològic i teòric. D'entrada implica un risc de reificació de categories i continguts i comporta la dificultat de definir la profunditat històrica dels processos estudiats o, fins i tot, el risc d'obviar-la. Un treball sobre aquest tema ubicat en una zona fronterera, afegeix a aquestes dificultats el fet que la recerca es veu confrontada amb una unitat d'anàlisi ubicada en un camp territorial visiblement fragmentat. El repte és copsar el pes d'aquesta fragmentació, sense caure

necessàriament en la seva assumpció acrítica.

Quant a la metodologia, la recerca es va efectuar en el context d'un projecte I+D més ampli en el qual van treballar altres persones⁴. Alguns dels materials formen part d'aquell projecte. A nivell metodològic la investigació es va basar en un treball de camp etnogràfic amb una fase de nou mesos (1996-97) amb residència permanent a la capital de la comarca (Puigcerdà), i amb estades posteriors més breus (1998-2002). Les tècniques més utilitzades foren l'entrevista en profunditat de caire biogràfic i l'observació participant. Hi hagué també recerca d'arxiu i es recolliren dades estadístiques secundàries i material d'hemeroteca. Amb aquest ventall de fonts es va mirar de superar dos grans problemes: l'oblit de la història, que du al mer sincronisme, i la visió de la frontera territorial com a element independent de les concepcions i pràctiques dels actors socials. Aquest enfocament metodològic ubica la recerca més enllà d'un aquí i ara que pot comportar un treball etnogràfic presentista.

Pel que fa a les entrevistes, se'n van combinar 124 realitzades en el marc del projecte general i 37 efectuades per la tesi⁵. Es partí d'una mostra aleatòria que reflectia una diversitat quant a ocupació, residència i origen, però sobrerepresentant les persones nascudes a Cerdanya i les que es dedicaven al sector primari, per tal de recollir dades sobre el procés de canvi i continuïtat en les explotacions i el model agropequari. La mostra cercava la significació més que la representativitat. Amb el discurs, les entrevistes proporcionaren descripcions i interpretacions dels informants en relació a les temàtiques plantejades en una guia de treball general de sis capítols: economia; casa i família; organització social i política; creences i rituals; modernització; i identitat. Les entrevistes eren obertes i semidirigides. En la major part d'elles es tractaren aspectes de l'apartat sobre identitat. El resultat és un conjunt de fitxes analítiques que serveixen per classificar per temes els continguts transcrits.

Pel que fa a l'observació, es va centrar en les pràctiques de gent resident a Cerdanya, paleses en situacions d'interacció i en rituals, festes i celebracions col·lectives. Les dades es van recollir en un diari de camp. La meua residència

⁴ Joan Josep Pujadas i Dolors Comas d'Argemir; Carme Martínez García i Albert Moncusí Ferré.

⁵ Cada entrevista era a una, dues o tres persones i podia implicar entre una i set visites.

es trobava al cap de comarca, però em vaig moure per altres poblacions, especialment de la Cerdanya francesa. L'observació es va realitzar segons l'interès que tenien determinades situacions i sovint de forma espontània. Els escenaris sorgien moltes vegades per casualitat, si bé jo ja estava predisposat a observar qualsevol detall. Tot i que permeté l'obtenció d'una informació de primera mà sobre la realitat estudiada, val a dir que l'observació és una tècnica de difícil aplicació sobre el terreny. Les situacions en què es pot desenvolupar solen ser limitades per la forma d'implicació i participació del propi investigador, i allò susceptible d'un millor coneixement acaba essent el que és més proper sobre el terreny, a l'observador. L'observació participant pot donar al meu treball un caràcter eminentment etnogràfic, tot relacionant experiència personal i experiència d'investigació. Aquesta relació és especialment clara en el paper de la pròpia xarxa de relacions, porta a la participació social i condicionant per accedir a certs escenaris i triar unitats d'observació. Un altre factor condicionant va ser el meu establiment a Puigcerdà, que va limitar les experiències en terreny francès i, sobretot, l'observació de la vida diària dels informants entrevistats, si bé també va significar un major coneixement de "la vila" com a capital cerdana. A la capital hi ha força interacció entre cerdans de banda i banda. En general, l'observació participant va aportar interrogants i noves reflexions i alimentà l'anàlisi amb experiències diverses.

La tercera de les vies de treball va ser la recerca d'arxiu, amb la qual buscava dades que em distanciessin de l'ineludible presentisme del treball de camp etnogràfic. Aquesta via va aportar descripcions, interpretacions i discursos més enllà del temps en què s'ubicaven entrevistes i observació. També va permetre entrar en l'anàlisi de discursos institucionals. Alguns documents dels fons de l'Arxiu Històric Provincial de Girona aportaren dades sobre el control de la frontera franco-espanyola de 1939 a 1948, quan es va tancar al pas de persones i mercaderies. Una altra font van ser revistes editades a Puigcerdà, entre 1881 i 1928 (*La voz del Pirineo, Ceretania, La Cerdaña i El Pirineo*). La informació es va buidar en fitxes seguint els descriptors usats per les entrevistes. El període de les dades correspon, per l'inici (1881), a l'exemplar més antic que es troba a l'Arxiu de Puigcerdà. L'anàlisi s'atura el 1928 per manca de temps per treballar a l'arxiu. Les dades ajuden a descriure els processos socioeconòmics experimentats a Cerdanya a partir de la primera meitat del segle XX.

Finalment, vaig utilitzar dues fonts més. Primer, dades de l'IDESCAT (Institut d'Estadística de Catalunya) i de l'INSEE (*Institut National de l'Statistique et des Études Économiques*), per a presentar les característiques socioeconòmiques i demogràfiques de la Cerdanya, que ajuden a descriure el doble procés d'urbanització i terciarització de la comarca a partir de 1930-50, aproximadament. Segonament, articles de premsa dels anys noranta van permetre enfocar esdeveniments polítics a nivell nacional, local i regional que tenien conseqüències a Cerdanya. Va ser especialment útil la consulta dels diaris "Le Monde" i Regió 7.

Per últim, faré una precisió general. En la recerca vaig prescindir del territori per centrar-me més en les pràctiques i estratègies dels subjectes. I tot plegat ho vaig desenvolupar mirant de superar un etnocentrisme que de vegades es pot escolar inconscientment entre les reflexions pretesament distants de l'antropòleg. El resultat és l'anàlisi que he mirat de sintetitzar en la major part d'aquest text.

2. Marc teòric i estat de la qüestió: l'estudi antropològic de zones frontereres

El 1985, Bèlgica, Holanda, Espanya, França i Alemanya signaren l'Acord de Schengen. Després s'hi afegiren Grècia, Itàlia, Portugal, Àustria, Dinamarca, Finlàndia i Suècia. En ell s'abolien els controls en les fronteres entre tots els països signants. La mesura afectava al trànsit de mercaderies i també al de persones, sempre i quan no és tractés de ciutadans de països "exters", i s'havia de concretar amb la desaparició dels controls fronterers sistemàtics. S'especificava la necessitat de fer només controls oculars al pas de vehicles que ja no havia de tenir lloc obligatòriament pels punts específics de control. L'acord entrà en vigor el 1995, i semblava obrir una procés de desaparició de fronteres. Però, hi ha en aquesta aparença alguna cosa de realitat? La globalització econòmica ha comportat una modificació de la sobirania, dispersa entre organitzacions supranacionals i transnacionals que en alguns casos constrenyen l'autoritat dels Estats nació (Sassen, 2001:46). La Unió Europea és un d'aquests organismes. Ara bé, tot i que la seva existència potser reprimeix aquella autoritat, no la sosca del tot. Les fronteres territorials continuen relativament controlades. A més, es mantenen elements jurídics de la noció moderna

de sobirania. L'Estat nació segueix governant de forma directa els individus que habiten un territori preferiblement continu i delimitat clarament per fronteres i límits que el separen de territoris semblants (Hobsbawn, 1992:89). Per altra banda, continua essent el referent polític fonamental, com demostren les dificultats en la restructuració política de la Unió.

Avui l'Estat nació és un element central de l'organització social, política i econòmica de la major part de les societats humanes. Al llarg del segle XX s'ha estès arreu com a model més o menys hegemònic. Aquesta extensió ha comportat el traçat d'una multiplicitat de línies frontereres sobre paratges que eren concebuts d'una determinada manera per grups humans que els habitaven abans de la partició territorial. En la gestació del mapa de les ciències i en el repartiment de camps d'investigació, l'Antropologia Social i Cultural es va circumscriure inicialment a l'estudi d'aquests grups humans, i de la seva concepció de la realitat. Dit d'una altra manera, el desenvolupament inicial de la disciplina antropològica està íntimament emparentat amb el colonialisme. Segurament són aquests parentiu i especialització els que han comportat que, com han explicat Thomas Wilson i Hastings Donnan (1999), fins fa ben poc les fronteres internacionals no hagin cridat l'atenció dels antropòlegs. Quan les fronteres estatals han estat presents en estudis antropològics ha estat per posar de manifest la seva poca adequació a contextos no occidentals. Un bon exemple d'això seria el treball d'Edmund Leach sobre Birmània, publicat els anys cinquanta, sobre la base de la recerca que havia fet anteriorment. L'autor aprofundí en l'organització política dels grups Shan i Kachin, a Birmània, i feu algunes referències a la colonització britànica, i al consegüent establiment de noves fronteres, destacant-ne l'arbitrarietat.

En altres ocasions s'ha treballat sobre comunitats occidentals properes a una frontera internacional o territorial, però no s'ha tractat la divisòria com un element significatiu i, en el nivell teòric, s'han ignorat els treballs fets des d'altres disciplines sobre el tema de les fronteres i les zones frontereres (Wilson/Donnan, 1999:26-27). En antropologia, les fronteres entre nacions, classes i cultures han estat ignorades com si fossin invisibles, de la mateixa manera que s'ha fet amb la cultura d'origen dels etnògrafs (Rosaldo, 1991:192). El límit simbòlic en altres cultures i societats ha despertat més interès en l'Antropologia que no pas les fronteres territorials i simbòliques de la

societat des de la qual investigaven els antropòlegs. Autors com Victor Turner (1990) o Mary Douglas (1991) han destacat el significat dels límits, sobretot en relació al ritual i a la religió en societats diferents a la seva pròpia. Per a ells el límit ha tingut un valor especial no tant pel fet de delimitar, com per dotar de significat el pas d'un estadi a un altre, o el fet d'estar o procedir de més enllà d'un límit.

Victor Turner creu que la liminalitat es troba en la mateixa noció de societat, i que es manifesta en processos rituals com una fase de transició –comunitas- marcada per l'anonimat, l'homogeneïtat i la igualtat entre els que hi participen. Una fase que pot significar perill per la societat mateixa, per la qual cosa esdevé necessari que la fase sigui superada (Turner, 1990:104 i ss.). En la mateixa línia, influenciada per Van Gennep (1986), Mary Douglas destaca el paper social del límit com eix a traspasar més enllà del qual es troben contaminació i perill (Douglas, 1991). Des d'aquesta òptica, tot límit tindria un valor simbòlic com a separació entre dos espais. Aquesta és una aportació interessant que pot fer l'antropologia, però que gairebé no s'ha aplicat a l'estudi de les fronteres internacionals, ni en relació al paper de l'Estat nació.

D'aquesta manera, el límit simbòlic ha estat fonamental per l'Antropologia Social en molts àmbits. L'estudi de l'etnicitat és un d'ells. Des del clàssic estudi de Fredrik Barth (1976), s'ha considerat fonamental l'estudi del contrast entre grups humans per poder enfocar la identitat col·lectiva. Barth considerava que es definia un límit simbòlic entre "nosaltres" i "ells" arrel de símbols i senyals que feien manifesta la diferenciació i també sobre la base de creences, valors i comportaments que produïen un contrast en l'orientació de la conducta dels membres de cada grup. Des d'aquest enfocament, la noció de cultura, concebuda en relació a la d'identitat col·lectiva, ja implica un plantejament de la idea de límit i de diferència i contrast. En la proposta de Barth, pren una importància central la percepció i experiència subjectiva de les diferències, com a culturals (encara que es tingui en compte la discontinuïtat i la naturalesa construïda de tota cultura) (Hannerz, 1997:543). En aquest sentit, el contacte amb altres grups, les relacions socials i la conducta, s'organitzen tenint sempre presents els límits simbòlics que separen uns col·lectius d'uns altres. Dos individus d'un mateix grup podrien arribar a cobrir, amb la seva relació social, tots els sectors i dominis de la seva activitat. Reconèixer que un altre

individu està més enllà del límit, significa la possibilitat que es donin diferències per emetre judicis de valor i de conducta, i una possible restricció de la interacció.

Però si els grups estan en interacció, cal un mínim acord perquè aquesta sigui possible. Per això hi ha un conjunt de preceptes que regulen les situacions de contacte i que permeten una articulació en alguns dominis d'activitat i la prohibició d'interacció en altres. D'aquesta manera s'aïllen certs segments de la cultura de possibles confrontacions o modificacions (Barth, 1976:17-18). El nucli de la proposta barthiana el podem trobar en la següent cita: "Los límites persisten a pesar del tránsito de personal a través de ellos. En otras palabras, las distinciones étnicas categoriales no dependen de una ausencia de movilidad, contacto o información; antes bien, implican procesos sociales de exclusión e incorporación por los cuales son conservadas categorías discretas a pesar de los cambios de participación y afiliación en el curso de las historias individuales. En segundo lugar, queda demostrado que ciertas relaciones sociales estables, persistentes (...) se mantienen por encima de tales límites y, con frecuencia, están basadas precisamente en los status étnicos en dicotomía" (Barth, 1976:10).

L'interès antropològic rauria, doncs, en el límit simbòlic, definit amb criteris diacrítics que servien per a distingir grups humans o espais propis de determinats grups d'individus, sense donar per suposada l'existència de grups socials discrets. Els límits servien per organitzar la interacció i fins i tot podrien ser la base de relacions socials. Per altra part, aquests límits simbòlics (culturals) serien escorredissos i borrosos (Cohen, 1994:53-56). Autors com Barth o Anthony Cohen s'han centrat precisament en aquests límits desenvolupats en les situacions d'interacció social. Ambdós comparteixen l'interès en l'etnicitat com a representació simbòlica de la diferència i en la concepció de les relacions entre subjectes i l'adscripció subjectiva, si bé Barth l'ha concebut més com una manifestació estratègica desenvolupada en diferents situacions, mentre Cohen la veu més lligada a una consciència primordial manifesta en expressions simbòliques, relacionades amb la cultura com a forma de coneixement i percepció (Cohen, 1994:52). El límit, origen d'ambigüïtat, simbòlicament concebut, separació de realitats i a la vegada motiu d'unió, el transportem, doncs, al camp de l'etnicitat.

Ara bé, què passa amb les fronteres internacionals? Són sempre i permanentment externes als límits simbòlics? Quin és el paper que hi juga la cultura? Existeix al marge de la frontera i de l'Estat nació? I les relacions socials, què hi tenen a veure? Com ha mostrat William Douglass, en tant que fronteres polítiques, les divisòries internacionals han estat pensades per separar, com a murs, però poden també ser ponts, en la mesura que es reconeix no ja la possibilitat, sinó la necessitat de traspasar-les, i, a més, perquè la mateixa presència de la frontera permet mantenir una relació especial als individus que viuen en les seves proximitats. Per tant, les fronteres poden distingir dos sistemes socials, culturals, econòmics i polítics, però al seu voltant existeixen zones en què es poden interpretar aquests dos sistemes (Douglass, 1994:45). El coneixement i les pràctiques locals materialitzen la conversió de les presumptes barres en corredors per al tràfec de mercaderies (Wendl/Rösler, 1999:18) i el pas de capital i persones. Aquestes pràctiques de creuament estan lligades necessàriament a una experiència simbòlica de la frontera internacional que és el moll de l'os d'una antropologia de les zones frontereres. Quan es tracta de divisòries internacionals, s'hi afegeix l'interès pel rol de l'Estat nació en la construcció de la frontera territorial com a límit simbòlic i referent en la significació de categories nacionals.

A partir d'aquesta línia es veu que les fronteres poden ser percebudes de maneres diferents. Amb certes formes de creuament, es pot posar en dubte la concepció unívoca dissenyada per l'Estat nació, i a la vegada es pot qüestionar la definició clara d'allò que la frontera delimita. Aquest fet el suggereix Anthony Cohen, quan afirma que "La frontera i el confí tenen la qualitat d'ésser finites, categòriques. En creuar-les, hom es mou definitivament de "Cerdagne" a "Cerdanya" (...) El que és menys precís és què significa aquest punt de creuament per aquells que viuen a cada banda d'ell. Aquesta incertesa pot ser glossada pel llenguatge, la moneda, la llei, el saber i per tota la iconografia del costum i la tradició" (Cohen, 1994:56). Per tant hi podrien haver manifestacions de continuïtat o redefinicions de la frontera de caràcter cultural, simbòlic, relacionades amb la consciència de límits que no tenen per què coincidir amb la frontera internacional, i que es manifestarien en rituals i en el desplegament d'eines com la llengua, que poden esdevenir formes de reclam de reconeixement d'una identitat col·lectiva (Cohen, 1994). Per això cal tenir

en compte les situacions d'adscripció més o menys primordial o instrumental, la noció de frontera simbòlica, i la cultura com a forma de coneixement. Tots aquests elements poden confluïr en la interacció social i més específicament en les relacions de sociabilitat, i estan inscrits en un context de relacions de poder. Com ha fet notar Bourdieu, les pràctiques estan condicionades per un conjunt de disposicions que actuen en el nivell de valors, concepcions, accions i sentiments; un condicionament que té a veure amb la dominació i el poder, i que es manifesta en accions orientades a uns fins, no necessàriament conscients (Bourdieu, 1997:166). Des d'aquestes disposicions, s'estableixen fronteres simbòliques entre subjectes, en un procés lligat a relacions de poder. En el cas que m'interessa, el poder de l'Estat nació hi té força a veure, perquè orquestra bona part dels condicionaments, en un context més general d'expansió capitalista i globalització. Quan està plenament legítim, el seu paper en la definició de la realitat social pot ser molt gran, i especialment influent sobre la definició de fronteres culturals, a través de la institució escolar (Bourdieu, 1985; Gellner, 1988).

Tot i no haver entrat tradicionalment en l'estudi de les fronteres internacionals, l'Antropologia ha aportat elements per a la interpretació i anàlisi del límit simbòlic i, particularment, de les fronteres culturals. Però la reflexió antropològica es pot enriquir amb aportacions d'altres disciplines, i amb l'estudi del paper del canvi socioeconòmic i de les disposicions relacionades amb la dominació estatal. Un primer nivell d'aportació és el conceptual. Per començar, podem dir que hi ha una diferenciació de conceptes en anglès que, amb el convenient esforç de traducció esdevé força aclaridora. Em refereixo a la diferència entre *frontier* (confí o frontera), *boundary* (límit) i *borderland* (zona fronterera).

Una primera reflexió ens la proporciona el geògraf Charles Fawcett (1918) qui distingí "frontera" o "confí" (*frontier*) de límit (*boundary*), tot presentant la primera com una zona i el segon com una línia. Mentre el límit es pot dibuixar i intentar demarcar, la frontera és un espai de transició entre territoris a on regeixen legislacions diferents. Una concepció zonal similar fou aplicada des de la Sociologia per Rose (1935), qui va apuntar l'interès d'estudiar el que ell anomenà "fronteres culturals", més relacionades amb les poblacions, que amb els territoris. De nou des de la geografia, Ladis K. Kristof (1959) va insistir en

la diferenciació entre *frontier* i *boundary*. La primera s'associava amb l'expansió d'un sistema legal i d'organització envers nous territoris i poblacions i era el resultat de forces centrífugues. Les *boundaries*, en canvi, resultaven de forces centrípetes que consolidaven un poder central sobre àrees perifèriques, amb un control i vigilància sobre el terreny. En definitiva, es distingia una vegada més la frontera com a zona de la línia fronterera, com a ratlla. La imatge de la frontera com a zona d'expansió venia, però, d'abans. Concretament la formulà ja el 1893 l'historiador Frederick Jackson Turner.

El tercer concepte citat (*borderlands* [zones frontereres⁶]) el definí el 1921 un altre historiador nord-americà, Herbert Bolton, per fer referència a les terres que havien estat als límits de les possessions colonials espanyoles; una zona entre Califòrnia i Florida en la qual Bolton veia vestigis de la colonització en l'ús de la llengua espanyola, l'arquitectura, i els topònims (Bolton, 1921:VII-X). Caracteritza aquest concepte la idea de transició cultural en una franja de territori més o menys àmplia, entre realitats diferents. En literatura i en antropologia el mateix terme s'ha aplicat a un interès en l'experiència dels subjectes en una zona de barreja i transició culturals; en una ubicació entre territoris, identitats o cultures diferents. Aquesta tercera concepció permet incorporar les contradiccions i la complexitat dels fenòmens que tenen lloc vora de les fronteres territorials o simbòliques.

Un segon nivell d'aportació té un caràcter epistemològic i principalment prové d'obres sobre la frontera EUA-Mèxic. A finals dels anys setanta i als vuitanta va sorgir una literatura escrita sobre i en alguns casos per *chicanos*, que pretenia aportar una mirada crítica contra les formes d'opressió ideològica, política i econòmica. La consideració de l'existència d'una mena de tercera cultura, meitat mexicana, meitat americana i que no era ni una cosa ni una altra (cultura *chicana*), va servir per reflexionar sobre les zones frontereres com a escenari d'hibridació. El desenvolupament d'aquesta idea ha conduït a tot un seguit de treballs d'antropologia de les *borderlands* o "zones de frontera", amb aportacions d'autors com Renato Rosaldo (1985 i 1991) o Néstor

⁶ Aquí utilitzarem "zona fronterera" en el sentit de *borderlands*, i diferenciarem el concepte de la línia de demarcació internacional que anomenarem "divisòria", "ratlla", "línia fronterera" o "frontera internacional".

García Canclini (1989), que veuen el marge i la zona fronterera com a escenari creatiu de barreges, hibridació, paradoxes i contradiccions, *topos* del conflicte entre pràctiques culturals i identitat. Aquesta consideració de fronteres metafòriques no amaga que, sobre el territori, les divisòries polítiques poden esdevenir barreres literals, associades a realitats com el treball fronterer o la immigració clandestina. Amb tot, quan s'ha investigat el pes de la línia territorial, s'ha vist que hi havia factors que en facilitaven la permeabilitat (existència d'empreses de capital nordamericà o japonès a la banda mexicana, llaços familiars transfronterers, mitjans de comunicació, relacions formals i informals entre les élites de banda i banda ...). Els anomenats *Border studies* han contribuït a superar l'assumpció de la línia fronterera com a realitat separadora, i a considerar-la possible origen de contactes i paradoxes, tot relativitzant el pes del control de l'Estat sobre els subjectes i reconeixent en ells certa capacitat creativa.

Altres treballs sobre zones frontereres aporten elements interessants a un tercer doble nivell: metodològic i teòric. Pel que fa el primer aspecte, els treballs d'autors com Wilson i Donnan (1998 i 1999), Pais de Brito (1996), Asiwaju (1984 i 1993), i Douglass (1977, 1994, i 1999) suggereixen la necessitat de tenir en compte la història, la qual cosa comporta (encara que ells no ho fan directament a fons, exceptuant el cas de Pais de Brito) un esforç metodològic en la incorporació de fonts d'arxiu. A nivell teòric, dels treballs d'aquests i d'altres autors (per exemple, Cole i Wolf, 1974; Valcuende, 1998; Ruiz Torres, 2000) es desprèn la necessitat de prendre en consideració elements locals centrats en les relacions socials i jurídiques que poden ser transfrontereres i les continuïtats o discontinuïtats quant a rituals i pràctiques culturals. A ells cal afegir una multiplicitat de factors extralocals que condicionen la realitat de les zones frontereres: el pes del poder dels Estats nació en la construcció social (i en bona mesura nacional) de la realitat; la situació de la zona fronterera en el context centre-perifèria a dins de l'Estat nació; i la conjuntura econòmica i política global que influeix en l'existència i regulació dels fluxos transfronterers de mercaderies, persones i capital. Aquests factors ubiquen l'estudi de zones frontereres en un nivell teòric que necessàriament ha d'incloure components macro i micro.

Encara en el nivell teòric, la revisió de treballs d'autors com Lomnitz (1987,

1994a i 1994b), Bott (1990), Cucó (1991, 1995 i 1996), Requena (1994), o Bourdieu (1988 i 1997) constitueix una darrera línia d'aportacions centrada en la sociabilitat i les relacions socials, i en el seu paper en la construcció d'espais socials. Es pot parlar de construcció d'identitat quan s'analitza algun dels dispositius que hi contribueixen. Una anàlisi que només se centri en la interacció social, més que en el procés sencer de construcció, s'està fixant sobretot en la reproducció de la identitat i en una de les formes de socialització que té a veure amb la seva construcció. La consideració del paper de les institucions i els dispositius estatals introdueix el factor del poder, la dominació i la legitimitat. Enfocar la interacció representa aproximar-se als contactes socials en els quals es fa notar l'experiència subjectiva de la diferència, a la vegada que s'escenifiquen formes de poder i jerarquitzacions de categories i continguts. Això es tradueix en els discursos i les actituds que mantenen entre ells els subjectes. D'altra banda, l'experiència de comunitat s'interioritza a través de les relacions. Bourdieu (1988) i Bott (1990) suggereixen que les relacions socials que els subjectes mantenen entre ells constitueixen bona part del seu espai o entorn social. Seguint la terminologia de Félix Requena (1994), en aquest entorn els subjectes tenen una major o menor autonomia per actuar (oportunitat estructural) i una més o menys gran possibilitat d'establir i mantenir contacte amb uns altres subjectes (oportunitat d'encontre). En una zona fronterera, l'existència de la divisòria no determina aquestes oportunitats, perquè depenen més aviat de les relacions quotidianes, de les xarxes socials, que no necessàriament s'ajusten a la delimitació del territori estatal.

Finalment, a nivell descriptiu i analític, estudis sobre la Cerdanya com els que han efectuat Peter Sahllins (1993), Antoni F. Tulla (1977 i 1996) i l'equip de recerca dirigit per Joan Josep Pujadas (1999), i treballs sobre altres indrets del Pirineu (Gómez-Ibáñez, 1975, Comas d'Argemir i Pujadas, 1997 i Comas d'Argemir, 2002) suggereixen els següents elements clau: el seguiment o no de pràctiques consuetudinàries, la dificultat de reproducció social sobre la base a una economia agropequària tradicional, l'adopció de registres lingüístics, el poder centralitzat i la perifèrització (i els corresponents nacionalismes), les migracions i el rol dels dispositius de control i escolar.

Arribats ací, podem definir un punt de partida teòric. L'objecte d'anàlisi d'aquesta investigació és la producció i reproducció d'identitats col·lectives

nacionals en una zona fronterera, i el pes que hi pugui tenir la proximitat de la ratlla internacional. Ens hi aproximarem amb tres nivells. En un pla micro, ens fixarem en discursos i pràctiques individuals, en un nivell meso, en la interacció i la participació social dels individus en col·lectius concrets. Ens interessaran una multiplicitat d'elements: la percepció que els subjectes tenen de les persones que els envolten, la seva caracterització estereotipada, l'ús d'elements diacrítics per parlar sobre un mateix i sobre els altres, particularment arrel de referents nacionalistes. La sociabilitat també serà interessant entesa com a recurs que dibuixa un espai social sobre l'espai territorial delimitat.

Els vincles i els espais de sociabilitat tindran en l'anàlisi un paper significatiu per una altra raó. En la línia de Gellner (1988), considero el nacionalisme com un fenomen lligat a la societat moderna i a l'Estat burocràtic centralitzat com a organisme de govern, i l'educació nacional em sembla el principal mecanisme per a la seva construcció i reproducció simbòlica. Aquesta mena d'ensinistrament de ciutadans nacionals i treballadors fidels, que ell anomenà "exosocialització", és la clau de la vinculació entre Estat i cultura (Gellner, 1988:57) i també de la identificació d'Estat i nació, i cultura i nació. Aquesta identificació constitueix, pràcticament, una gramàtica cultural per a la interacció social i les relacions de sociabilitat; una gramàtica a través de la qual aquestes actuen com a vies de reproducció del nacionalisme (d'Estat i perifèric) a Cerdanya, no entès exclusivament com la consciència de formar part d'una nació que vol tenir o que té un govern estatal, sinó també com a element d'exhibició conscient o inconscient de la creença en l'existència de la nació mateixa.

En aquests nivells micro i meso interessa observar els fenòmens en diversos camps, i reconèixer en els subjectes agents acumuladors de capital, entès com el defineix Bourdieu. És a dir, com el conjunt de recursos disponibles per als subjectes en diversos camps d'acció (bàsicament econòmic, polític, cultural o social). En el cas del nacionalisme el capital polític i el cultural esdevenen particularment rellevants, lligats a qüestions relatives al poder de presa de decisions i legitimació política i als recursos lingüístics, simbòlics i de coneixements i habilitats disponibles per la vida quotidiana, a una i altra banda de la frontera, o a totes dues.

El tercer gran nivell -macro- el configura tot allò relacionat amb l'impacte

de l'Estat nació modern i d'institucions i tendències supraestats sobre la visió i les pràctiques de la gent de la Cerdanya. Aquest nivell més ampli contribuirà a sortir de l'encasellament en la comunitat i la comarca, per anar a l'àmbit estatal i supraestatal. Quelcom que pren cos en els processos de nacionalització, urbanització i globalització. En la inclusió del primer hem de començar per considerar el paper d'alguna institucionalització centralitzadora estatal fonamentada en la cerca de legitimitat. La necessitat inherent a aquesta cerca (la de veure's justificat com a únic detentador de poder, com a autèntic baluard de la justícia, la cultura i la identitat) assegura l'existència d'un espai de producció i reproducció d'identitat nacional per part d'entitats que, al seu temps, miren de dotar-se també de legitimitat, però que es veuen deslegitimades per part de l'Estat (Ballester, 1997:43-44). Així que cal un Estat central per poder parlar d'una identificació nacional definida com a perifèrica, en un territori. En aquest sentit, el model d'Estat modern esdevé una plataforma ideal pel nacionalisme, especialment quan propugna la identificació entre fronteres polítiques i fronteres culturals.

Com apunta Castells, el nacionalisme en molt casos pren un caràcter marcadament cultural, més que polític, i la seva orientació és defensiva i reactiva (Castells, 1998b:53). No es contradiu aquest plantejament si es sosté que el discurs nacionalista és un fenomen lligat a un model modern encara vigent, en què l'Estat o una entitat similar és vista com la millor eina política per organitzar la consecució de l'afirmació i defensa clara i explícita d'una especificitat nacional i la imposició d'una pròpia cultura, com a cultura desenvolupada. Potser com afirma Castells (1998b) l'Estat modern estigui en declivi, però no ha desaparegut, almenys com a referent. Fins i tot els nacionalismes perifèrics tenen un projecte polític estatal que pot xocar amb una definició nacional de la realitat efectuada des d'un Estat determinat i a voltes sostenen un poder quasi-estatal, com en el cas del Principat de Catalunya en l'Estat espanyol. D'altra banda, la referència a una necessitat d'avançar en l'autogovern és un element recurrent del discurs polític del nacionalisme catalanista. És especialment interessant, per tant, tenir en compte el pes de l'Estat com a realitat i com a referent. De fet, aquest pes guanya rellevància en l'actual conjuntura política espanyola, a on ha pres un renovat protagonisme la qüestió de la vertebració política territorial d'Espanya i fins la redefinició d'Estatuts d'Autonomia i de la mateixa Constitució Espanyola.

Pel que fa al segon procés inclòs en el nivell macro, la urbanització, està vinculada a la interdependència entre diferents indrets d'un territori concret. A la Cerdanya això es pot llegir com una relativa pèrdua d'autonomia i per influència de dinàmiques inclusives que comporta, entre altres coses, canvis en població, poblament i estils de vida. Hi té molt a veure amb el procés de terciarització i el canvi en el paper de les activitats agropecuàries. Finalment, el procés de globalització el constitueixen els fluxos en què actualment es veuen immerses les societats humanes (Appadurai, 1996), i constitueix una internacionalització de l'economia, la tecnologia, les finances, les comunicacions i la producció cultural, en el que seria un pas més en la implantació del capitalisme com a sistema (Comas d'Argemir, 1998:7). Particularment veurem el paper dels fluxes d'immigració en la zona fronterera i el que tenen els fluxos d'informació a través d'internet, tecnologia que mostra una modificació de la noció d'espai (Castells, 1998). La incorporació d'aquestes noves tecnologies com element a analitzar és interessant en la reflexió sobre el futur de la identificació nacional i col·lectiva. Els contactes que genera poden ser nous, però parteixen de realitats conegudes, de materials vells. Això té la seva manifestació en les formes de sociabilitat i en l'ús d'identitats i categories nacionals. Pel que fa els fluxes d'immigració, modifiquen l'estructura de la població cerdana. Aquestes i altres tendències tenen a veure amb el procés de formació de la Unió Europea, al que podem assistir a Cerdanya, com un escenari particular.

En els propers capítols recorrerem els tres nivells enunciats a través d'un enfocament processual i situacional. Amb aquest últim tindrem en compte, comprensivament, les relacions entre grups i la delimitació "ara" i "aquí" de les fronteres simbòliques entre ells. L'aproximació processual és més explicativa i de reconstrucció diacrònica de processos d'ocupació del territori, colonització i relació entre grups (Pujadas, 1993:19). Des de principis de segle XX la Cerdanya s'ha transformat espectacularment. En una seqüenciació diferent, però de forma clara, l'abandonament de l'agroramaderia tradicional, la terciarització, la urbanització i la nacionalització (a través, principalment, de la institució escolar) han afavorit que la frontera franco-espanyola esdevingui realitat ineludible, i es tradueixi en termes culturals. Les pràctiques, discursos i interaccions dels habitants de la comarca s'han bastit d'una lectura nacional de la realitat. La frontera esdevé recurs i element inqüestionable. I això, malgrat que en determinades circumstàncies sembla no existir. Els darrers anys, l'en-

fortiment del nacionalisme català ha evidenciat la superposició de límits. Hi ha persones amb voluntat de superar la frontera, elements culturals compartits, pràctiques que es basen en el creuament constant de la divisòria, però la definició de la realitat passa per una ratlla sense la qual, ara, hi hauria més un buit separador que la desintegració d'una distància. El procés d'unificació europea pot potenciar aquest buit. La transformació socioeconòmica de la comarca des de principis del segle XX hi té molt a veure, ja que s'ha abandonat una continuïtat estructural i una dinàmica transfrontereres.

El plantejament de què partim és que els processos de terciarització (amb abandonament de l'agroramaderia tradicional), urbanització i nacionalització han afavorit que la frontera franco-espanyola sigui percebuda com a ineludible i que es tradueixi en una frontera cultural. Tot i la puixança d'un nacionalisme que pregona la necessitat de considerar la frontera com si no existís (nacionalisme català), la definició de l'ordre de la realitat passa per l'existència d'aquesta i de dos territoris estatals, i això s'accentua pel procés d'Unificació europea, que modifica la forma i funcions de la frontera sense alterar-ne el significat. Les situacions d'interacció social i la sociabilitat, donades en aquest context, s'organitzen al voltant de la ratlla i en reproduïxen l'existència en termes simbòlics, tot i els casos que puguin evidenciar continuïtats d'algun tipus. La socialització secundària és central en aquesta reproducció, amb l'organització de contactes, i la conformació d'un univers simbòlic compartit, els continguts del qual es configuren d'acord amb un context estructural diferenciat.

3. El context i els processos: terciarització, urbanització, nacionalització, Estats nació i unificació europea

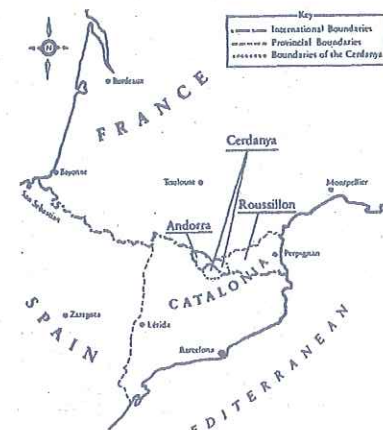
3.1. Breu caracterització de la comarca

La Cerdanya és una comarca pirinenca d'aproximadament 25000 habitants. Es troba entre França, Espanya i al costat d'Andorra. La banda de la comarca en territori francès està, a més, dividida entre les províncies de Lleida i Girona. A territori francès hi ha l'enclavament de Llivia. Orogràficament, la Cerdanya és una gran plana amb diverses valls adjacents a бага i solana. La ratlla fronterera travessa la comarca precisament per la plana principal.

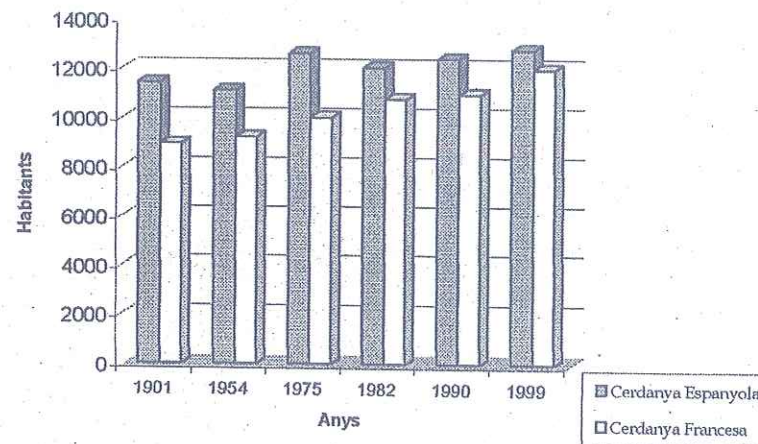
Demogràficament, la Cerdanya es caracteritza per una estabilització a la qual ha contribuït una immigració de població lligada a la urbanització i dedicada sobretot als serveis i a la construcció. S'ha donat també un progressiu descens del sector primari, més prematur a Cerdanya francesa. Tot això es concreta en un pes general dels serveis amb una dedicació intensa a la construcció, en el cas de la Cerdanya espanyola. Tres gràfiques elaborades amb dades de l'INSEE i de l'IDESCAT il·lustren aquesta situació.

En la primera s'observa l'esmentada estabilització demogràfica. La segona mostra el decreixement del sector primari, entre 1970 i 1991. La darrera de les gràfiques presenta una mostra de la diferència en la dedicació a serveis i construcció entre la Cerdanya espanyola i la Cerdanya francesa.

Les dades indiquen els processos de terciarització i d'urbanització experimentats a la comarca a la segona meitat del segle XX, i la manifestació local

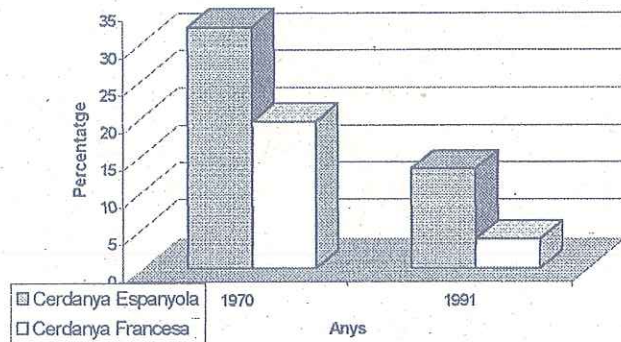

EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE LA CERDANYA

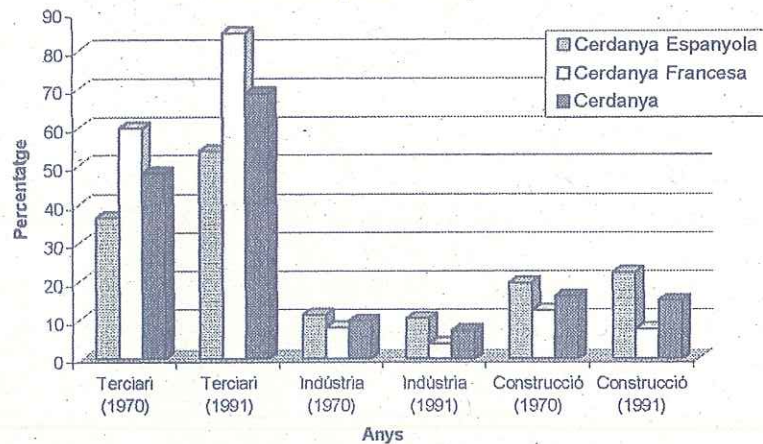
Gràfica 1. Elaboració pròpia a partir de dades de l'INSEE i l'IDESCAT

POBLACIÓ ACTIVA EN EL SECTOR PRIMARI A LA CERDANYA (1970-1991)

Gràfica 2. Elaboració pròpia a partir de dades de l'INSEE i de l'IDESCAT.

POBLACIÓ ACTIVA ALS SECTORS SECUNDARI I TERCIARI (1970-1991)

Gràfica 3 Elaboració pròpia a partir de TULLA [1977;1997], IDESCAT i INSEE.

dels quals pot il·lustrar un cas concret. La carta de parentiu de la pàgina posterior correspon a una de les cases de Cerdanya francesa que a principis de segle eren considerades "fortes". El fundador (núm 1.) va comprar la propietat i la va fer gran a mitjans del segle XIX. El seu fill primogènit ho heretà tot previ pagament d'una xifra de diners (*soulte*) als seus germans. La segona filla (núm. 5) es va casar amb l'hereu d'una casa d'Age (núm. 6), a on s'establí. El tercer fill (núm. 7) es feu capellà, la quarta filla (núm. 8) restà soltera i se'n anà amb el germà petit (núm. 9) i la seva dona (núm. 10), amb qui va regentar un bar. Pràcticament un esquema perfecte de troncalitat. A la següent generació, els anys 20, un sol fill (núm. 12) es va quedar la propietat i va restar a la casa. La seva germana gran (núm.11) es va casar amb un constructor (germà de la dona de 12) i se'n va anar de la comarca. El fill petit (núm.14) es casà amb una pubilla d'Angostrina, i va marxar. Fins el primer quart del segle XX la propietat es va traspasar intacta i la dedicació principal dels hereus va ser l'agrora-maderia. A la tercera generació la propietat es traspassà a Jean (núm. 21) i al seu germà (núm.20). El 1941 Jean es casà amb la filla d'un hotelier i el 1947 tant ell com son germà, Pierre, van deixar l'explotació agrícola arrendada a una altra persona. Pierre acabà marxant al Rosselló per treballar com a representant comercial i Jean aprengué l'ofici de cuiner i obrí un hotel. Les dependències de la casa s'han convertit en apartaments i s'ha edificat sobre una part de les terres. La resta són explotades en arrendament per altres propietaris. Previsiblement la propietat es repartirà entre els descendents de Jean i Pierre, en forma de renda. Cap s'ha dedicat a la pagesia i la majoria resideixen fora de la comarca. La terciarització s'ha fet notar en aquest cas en forma d'una modificació en l'ús i el valor del sòl, les activitats econòmiques dels seus membres, i els patrons d'herència.

Aquest exemple de no continuïtat d'una explotació agrícola i de dedicació

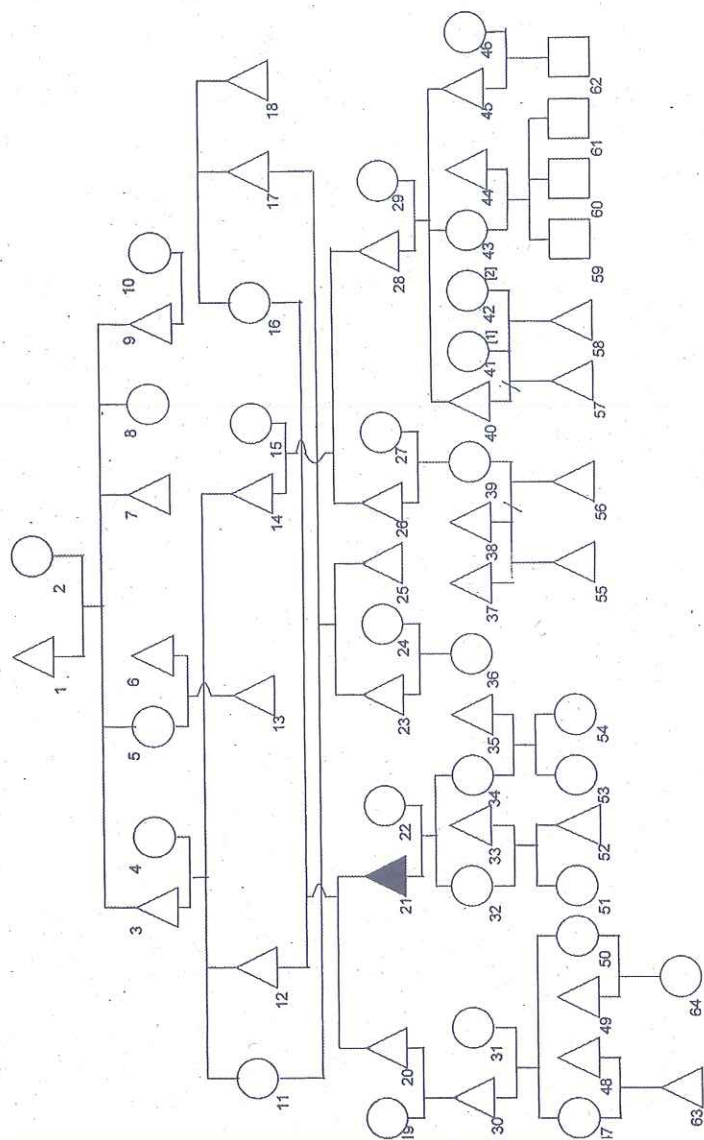

Figura 1. Carta de Parentiu de la família De Maury (1998).

dels antics explotadors a tasques terciàries és una de les possibilitats disponibles. A la Cerdanya, la terciarització va acompanyada de l'abandonament de l'agroramaderia tradicional i de l'organització social que hi anava lligada. Casa, comunitat i vall han deixat d'ésser els referents principals quant a organització social. Avui el prestigi social dels individus i la possibilitat de participació social no passa tant per aquestes entitats com per la seva caracterització com a individus amb xarxes específiques de relacions, i amb una activitat especialitzada i remunerada en el camp dels serveis o la construcció.

3.2. Procés de terciarització

L'expansió del poder dels Estats francès i espanyol envers els seus confins territorials i la major connexió de la comarca amb centres urbans propers han implicat canvis en les expectatives i possibilitats pels cerdans i en les condicions de reproducció de les unitats domèstiques. Entre 1930 i 1950 a Cerdanya francesa, uns deu anys més tard a Cerdanya espanyola, va anar canviant l'ocupació econòmica principal dels cerdans. En algunes unitats domèstiques es va abandonar l'activitat primària per adoptar-ne d'altres (com en el cas que hem vist). També hi va haver qui adoptà una ramaderia de boví intensificada, acompanyada del conreu de farratges per la producció lletera o de carn. L'arribada del ferrocarril (1911 a Cerdanya francesa, 1922 a l'espanyola) precipitaria aquestes opcions així com l'establiment, a Cerdanya francesa, de centres sanitaris que obriren una línia de treball assalariat. Com ha apuntat l'historiador Andreu Balent, a Cerdanya francesa 1914-1945 va ser una etapa de transició en la qual se superposaven elements de l'organització socioeconòmica de subsistència i mercat regional, i elements modernitzadors com l'escolarització generalitzada i l'impacte de les vies de comunicació (Balent, 2001:226). Entre aquests elements hi ha tot el que significa la salarització i la promoció d'un mercat de treball intern, factors clau en la promoció de la individualització i la mobilitat territorial.

L'abandonament parcial de l'activitat pagesa o el pas a l'especialització productiva han comportat, doncs, canvis en les explotacions pageses de la Cerdanya, i són una de les cares del procés de terciarització en el cas cerdà. De la combinació d'uns trets generals apuntats per diversos autors en el procés de minva del sector primari i dels que altres han suggerit pel cas de la Cerdanya,

resulten tres grans vectors de canvi⁷:

1) L'orientació de la producció al mercat capitalista fa que se cequin beneficis a on abans es buscava un manteniment de l'explotació. Es dona una especialització en producció comercial que contrasta amb la diversificació pròpia de l'agricultura tradicional. Els membres de les unitats domèstiques individualitzen els seus interessos i expectatives.

2) Una nova divisió social del treball comporta especialització professional. Els membres més joves de les cases poden triar amb més facilitat altres professions, optant per un salari segur front el risc de conduir una explotació. Les activitats primàries queden en segon pla. Els treballs del sector primari recauen en homes de més de seixanta anys que mantenen algunes tasques, com ells mateixos diuen, "per entretenir-les".

3) Els mitjans de comunicació de masses, la generalització de l'escolarització, la millora de les infraestructures de comunicació i els transports, les migracions, el servei militar i l'emergència del turisme i les "Cases de salut" contribueixen a la transformació dels patrons culturals i els comportaments econòmics dels membres de la unitat-domèstica. Es dona una forta interrelació entre camp i ciutat que implica canvis en els estils de vida i la percepció i ús del sòl i en el treball.

En definitiva, les explotacions s'han reconvertit o han estat abandonades. De vegades s'ha optat per la continuïtat, però els fills d'agricultors i ramaders que han restat al capdavant de les explotacions després no han fet la mateixa tria. El sector primari ha reculat, fet que, si bé no s'ha produït a l'uníson, ha mostrat una tendència a tota la comarca⁸. Tot plegat ha implicat menys ús i en algun cas la venda de propietats comunals. Hi ha hagut un procés de terciarització basat en el pes creixent del turisme i que en el cas de la Cerdanya espan-

⁷ Entre els autors que aporten dades generals es poden destacar Comas d'Argemir (1994), Comas d'Argemir i Contreras (1990), Contreras (1991), Pujadas i Comas d'Argemir (1994), Simpson (1997), Naredo (1996) o Sevilla-Guzmán (1979). Pel cas concret de la Cerdanya són especialment interessants les aportacions de Tulla (1977, 1981 i 1997), Balent (2001) i Pujadas et alii (1999).

⁸ Amb tot, l'activitat agropequària es pot mantenir també amb una diversificació que incorpori oferta de serveis turístics com una "Residència casa de pagès" o "gîte rural".

yola ha anat acompanyat d'un fort creixement del sector de la construcció. A finals dels anys noranta s'han combinat la disponibilitat de sòl a baix preu a Cerdanya francesa, l'oferta de mà d'obra i empreses amb treball a menor cost a Cerdanya espanyola i la demanda de segones residències per part sobretot de barcelonins. La comarca ha estat tradicionalment lloc d'estiueig. El manteniment d'aquesta línia ha afavorit una pauta urbanitzadora que ens porta al segon dels processos que configuren l'anàlisi en el nivell macro: la urbanització.

3.3. Procés d'urbanització

Aquest procés es caracteritza per: increment de densitat i diversitat de població, concentrada en certs nuclis; minva del sector primari; inclusió de la comarca en un ampli teixit urbà, radi d'influència de Perpinyà i sobretot Barcelona. A més, s'estèn en diversos fronts, com si es tractés d'una xarxa o un teixit que uneix "camp" i "ciutat". En aquest sentit, residències secundàries, supermercats i autopistes formen part del teixit urbà i només se n'escapen regions estancades, decadents i deshabitades (Lefebvre, 1988:464-465). Ha augmentat el volum de sòl edificat que ha estat destinat en la seva major part a la construcció de segones residències. Per altra banda, en un nivell simbòlic, s'ha produït una modificació dels estils de vida, marcats pel valor atorgat a l'ideal d'elecció individual, per una elevada mobilitat espacial, i per l'adopció d'hàbits en el seguiment de modes, i usos de tecnologies del transport i les comunicacions. Front una forma de vida comunal (identificada com a "rural") en predomina una basada en el moviment, la inestabilitat, els fluxos continus, l'anonimat, el desordre i la solitud. Amb tot, la urbanització implica l'ampliació de la xarxa de possibles relacions socials de cada individu més enllà de la comunitat local (Katz, 1966:204). Hom hi troba lligams basats en la cohesió de xarxes de parentiu i de contactes familiars cara a cara que faciliten la integració en comunitats específiques (Harper, 1989:169). La pertinença a grups o associacions pot proporcionar també un sentit de comunitat encara, és clar, que no es pugui parlar d'una comunitat urbana (Bott, 1990:139).

Així, la urbanització implica una ampliació de la xarxa potencial de relacions. Aquest fet es combina amb una major individualització dels subjectes i un procés de nuclearització en el nivell familiar. D'alguna manera passa el que

ha descrit Sommier (1996) pel cas d'un poble de Jaén. La família estesa, unitat de producció, és reemplaçada com a model predominant per la nuclear i per la unitat sentimental de caràcter consensual, i l'amistat pren rellevància com a vincle relacionat amb la lliure elecció i l'exercici de la confiança i el sentiment. L'Estat hi ha jugat un paper en difondre la identificació dels individus més per un número en un document i/o per un nom personal, que per un nom de casa o família. Hom és considerat un individu classificat per separat, abans que el germà o el parent d'algú (Elias, 1990:208). L'individu i la idea d'elecció individual⁹ prenen, així, una rellevància considerable. Tot i això, com va plantejar Barnes (1954) i com han subscrit posteriorment Cohen (1984) i Sommier (1996), la idea de constituir un poble va lligada a una imatge de cohesió i de conèixer tots els membres de la comunitat. Operativament es defineixen vincles comunitaris considerats "rurals", que coexisteixen amb contactes i fluxes de persones, idees i mercaderies d'abast regional i nacional. I malgrat tot, podem sostenir que la Cerdanya està urbanitzada.

3.4. Processos de nacionalització i unificació europea

La tercera gran línia processual la constitueixen els processos de nacionalització. En relació a ells es pot analitzar també el procés de construcció o unificació europea. D'entrada, ens fixarem en l'aplicació del dispositiu nacionalista, encaminat a la construcció de subjectes que veuran constretes les seves pràctiques i visions per l'adopció d'una perspectiva nacionalista. Els processos de nacionalització són diferents a França i a Espanya, com ho són la construcció sociohistòrica dels dos Estats nació, i la relació entre centre i perifèria a dins de cadascun dels dos territoris. Seguint la proposta d'Eugen Weber (1976), podem reconèixer educació, exèrcit i comunicacions com a agents d'un canvi socioeconòmic i cultural lligat al reconeixement de la vinculació entre Estat i nació, i a la difusió de la creença en la pertinença al col·lectiu que representen. L'educació contribueix a que els individus interioritzin un món social reconegut objectivament com a nacional, i que inclou el reconeixement

⁹ Idea que ignora les variables estructurals de gènere, classe i ètnia. Pel que fa el procés d'individualització, Sommier (1996:486), glossant Sennet, considera que l'individualisme en les relacions socials i fins i tot una tendència al principi psíquic del narcisisme són elements propis de l'adveniment del capitalisme.

del sentit del binomi Estat-nació (redundant, si s'atèn a la pretesa identificació entre els dos termes) i de fronteres com la que divideix la Cerdanya. De fet, seguint Gellner (1988), podem dir que l'escola mira d'inculcar una coincidència entre fronteres polítiques i fronteres culturals. Això té les seves repercussions en el nivell identitari. L'escola ha cercat amb més o menys èxit l'afrancesament o espanyolització dels cerdans, facilitant-los l'accés a una cultura central, a la vegada que l'extensió i millora de vies de comunicació -promoguda també pels Estats- ha apropiat la Cerdanya a l'interior dels territoris francès i espanyol. Tot plegat, però, no ha estat simultani a tota la comarca.

A França, l'ensenyament universal és obligatori des de 1884. Amb mecanismes semblants als de la disciplina militar (uniformes, càstigs, normes, fileres, himnes...) els mestres francesos es van enfrontar a les dificultats que representaven l'absentisme escolar i l'ús del català per a l'ensinistrament dels cerdans de la banda francesa. Però les eines de coerció no haurien triomfat per elles mateixes. D'acord amb Bourdieu i el mateix Gellner, podem reconèixer com l'escola reeixí quan es va reconèixer la seva vinculació a un mercat de treball, i es va prestigiar l'ensenyament com a principal via d'accés a una mobilitat social. La unificació d'un mercat de treball a nivell d'Estat nació, el descens del predomini de l'activitat agropequària i el desenvolupament del sector de treball públic van contribuir a l'èxit de l'educació. A la banda espanyola hi havia una situació de més inestabilitat política, de menor desenvolupament de les comunicacions i de menys inversions públiques i, en general, de menor èxit en la implantació d'un Estat central poderós i reconegut, i d'un mercat de treball públic. A grans trets podem dir que es donava la situació que Peter Sahlins (1993) qualificà com "construcció de França des del centre" i "desintegració d'Espanya des de la perifèria", i això tenia conseqüències en el poc èxit d'implantació d'una cultura de centralitat unívoca.

Però la Cerdanya té la seva especificitat com a zona fronterera. A principis de segle, infants d'un i altre cantó de la ratlla estudiaven en escoles privades o públiques de l'altra banda. A més, existia una escola franco-espanyola a Puigcerdà. Comerciants, menestrals, professionals lliberals i propietaris eren els qui participaven en el projecte. La pedra de toc era l'interès per aprendre el francès com a llengua de prestigi i utilitat en la zona fronterera. Posteriorment hi ha hagut fins a dues iniciatives de construcció de centres educatius trans-

fronterers, però no han reeixit per problemes d'organització, i per la manca de consens sobre la necessitat de crear-los. Comerciants i professionals del sector serveis residents a Cerdanya espanyola han seguit duent els seus fills a centres educatius francesos, un fet pràcticament inèdit en el sentit invers. Però des de la perspectiva de l'Estat nació, l'educació ha seguit essent una via de nacionalització dels cerdans, de socialització en dues cultures centrals i de treball en la coherència entre diferenciació cultural i territorial.

Ara bé, a nivell epistemològic la realitat d'una zona transfronterera implica la reconsideració del concepte de cultura. No es tracta de quelcom que tinguin uns individus ni un grup, sinó que es practica en la vida quotidiana. La mobilitat d'alumnes i, a principis de segle, l'existència d'un centre transfronterer responien a un interès en afavorir la possibilitat d'operar en dues llengües per poder moure's en dos territoris, i això pressuposava una assumpció de la relació transfronterera, i la possibilitat de desplegar una mena de cultura de frontera o, si es vol anomenar així, de passar per l'evidència de la hibridació cultural. Malgrat tot, les polítiques educatives de dos Estats (i en el cas de la Cerdanya espanyola, les de l Generalitat de Catalunya) pressuposen que els infants cerdans assoliran un marc de visió i actuació proper al dels ciutadans de l'interior dels respectius territoris estatals.

Pel que fa a les vies de comunicació, han facilitat la unificació dels mercats de treball i la mobilitat de poblacions al si de dos territoris estatals. La millora de les vies es donà de manera pronunciada al costat francès des de finals del segle XIX i fins el segon decenni del segle XX. El ferrocarril va arribar a Cerdanya espanyola onze anys després que a Cerdanya francesa, i les carreteres també van millorar amb anterioritat. Finalment, el tercer agent de canvi fou el servei militar, basat en la categorització nacional dels subjectes, i que podia dur la seva identificació a l'extrem de la immolació. Cal tenir en compte, però, que prop d'una frontera internacional la temptació de desertar és patent. Per exemple, al cantó de Sallagosa¹⁰, el nombre de desertors i insubmissos de la Primera Guerra Mundial va arribar a 400 el 1916 (Sagnès, 1999:301), poc menys del total de soldats cerdans que van perdre la vida en la Gran Guerra (Blanchon/Bénézet, 1971:18). En tot l'Estat francès el total de morts va

oscil·lar entre el 5 i el 10% per Departament, mentre que a Cerdanya va ser poc més del 3%. No es pot desestimar l'oportunitat de desertar que oferia la proximitat de la frontera (Vila, 1984:154). Molts no haurien pogut aprofitar-la sense l'ajut dels cerdans de l'altra banda de la "ratlla", que els podien rebre a casa seva. La Primera Guerra Mundial va palesar l'existència de llaços transfronterers. Els cerdans de la banda francesa es van trobar en una situació delicada que els trasbalsava i els seus familiars de l'altra banda els van donar el suport que els calia (Gay de Montella, 1962:203; Bragulat, 1969:38-39). Tot i això, el servei militar i la participació en l'exèrcit van esdevenir una forma de recordar als cerdans la seva inclusió en dos Estats nació diferents. En la Primera Guerra Mundial, per exemple, els cerdans francesos van conèixer molta gent d'arreu de l'Estat, i s'hi van comunicar en francès. D'altra banda, van desenvolupar un punt de vista nacional en la lectura d'una realitat internacional de la qual es feren més conscients. A més, la primera gran confrontació militar del segle XX ha quedat en la memòria dels francesos (inclosos els de la Cerdanya) com un mite nacional, junt amb la Revolució, el republicanisme, i la resistència antinazi. Després de la Gran guerra, la divisòria que partia Cerdanya es va fer evident en generalitzar-se l'ús de documents d'identificació i el control del pas de persones.

La nacionalització s'ha posat de manifest de manera particular en la defensa d'interessos de veïns d'un o més municipis que han reclamat atenció per part d'un Estat en tant que ciutadans que podien veure's agredits per ciutadans d'un Estat veí. És una actitud que Peter Sahlins va definir com "nacionalització de l'interès", i que considerava tota una demostració de com Espanya i França es construïen a Cerdanya. Concretament cità el cas que es va produir a mitjans dels anys vuitanta, quan els alcaldes d'Enveig, la Tor de Querol, Porta i Portè, pobles de la vall francesa de Querol van tallar el canal de Puigcerdà (Sahlins, 1993:300) que subministra aigua a "la vila"¹¹ i a altres municipis de la solana. Amb el tall es reclamava que s'obris el camí de la Vinyola al pas d'una banda a l'altra de la frontera. Abans de 1936, la via permetia que vehicles i persones circulessin entre Puigcerdà i la Vall de Querol sense desviar-se fins el pas fronterer de Bourgmadame. Després el pas es va tancar.

¹⁰ Unitat administrativa que inclou pràcticament tots els pobles de Cerdanya francesa.

¹¹ Nom que a la Cerdanya rep la capital, Puigcerdà.

El 1986, des dels ajuntaments de la vall es va iniciar una mobilització perquè s'obris la via. El tinent d'alcalde d'Enveig es va fer càrrec de les gestions. De primer, va dialogar amb l'alcalde de Puigcerdà, qui va estar d'acord amb la reclamació d'Enveig però va remetre el seu representant a la Guàrdia Civil, que mantenia el pas tallat. El tinent d'alcalde d'Enveig la va discutir amb el cap de la Benemèrita sobre la prohibició. En la defensa de la seva posició, va al·legar que l'article vint-i-un del Tractat dels Pirineus estipulava que la carretera era internacional. L'agent va remarcar que el govern espanyol havia suspès el dret de pas per decret, a la qual cosa l'edil va respondre treient valor al decret perquè era unilateral. Davant la resistència del secretari d'Enveig, el cap de la Guàrdia Civil va sostenir que, en tot cas, es podria circular pel pas sempre i quan després els vehicles no s'aturessin a Puigcerdà, igual com passava a Llívia¹². L'interlocutor va ressaltar que a Llívia la mesura s'incomplia, i va acabar la conversa acusant la Guàrdia Civil d'infringir el Tractat dels Pirineus perquè s'hi estipulava que el control de pas corresponia a carrabiners (Ministeri d'Hisenda) quan, en canvi, se'n feien càrrec Guàrdies Civils (Ministeri de Defensa). En definitiva, el tinent d'alcalde va apel·lar al Tractat dels Pirineus per reclamar un dret local, però no va aconseguir que s'obris el pas als vehicles al Camí de la Vinyola. Aleshores el seu municipi va advertir a l'alcalde de Puigcerdà que si no es permetia el pas, es tallaria la sèquia de Puigcerdà. Al cap d'uns dies la sèquia es va tallar durant uns minuts, en presència de premsa espanyola i francesa. Paral·lelament els alcaldes de la vall van fer arribar el cas al senador de Perpinyà i, a través d'ell, al ministeri d'afers estrangers.

Finalment el problema es va resoldre en la Conferència Internacional de Madrid, el 1987. La resolució va ser favorable als pobles de la vall de Querol, si bé es va condicionar el pas de vehicles pel camí al fet que es pavimentés. Els demandants van dur l'afar a la Generalitat de Catalunya, que va habilitar la carretera. Els anys noranta, després de més de cinquanta anys, el camí de la Vinyola fou reconegut com a via internacional i pas fronterer autoritzat. Les estratègies locals havien servit per cridar l'atenció dels Estats i aconseguir que

¹² Abans de l'autorització al lliure pas de persones i mercaderies, a Llívia, com a enclavament espanyol, s'hi podien aturar només persones autoritzades mentre la resta estaven obligades a passar de llarg del poble. La mesura sovint se saltava de manera informal.

cerquessin solucions. Es va actuar reconeixent la presència de la frontera i en coneixença de les regles marcades pels Estats en els tractats internacionals. El tall de la sèquia va simbolitzar un reforç de la presència de la frontera i una apel·lació a la importància d'un consens sobre el seu traspàs i delimitació. Les relacions locals entre Puigcerdà i Enveig es van revestir de contingut nacional i d'atributs internacionals, per resoldre un problema local.

Darrerament aquesta mena d'expressions s'han vist modificades. El març de 1999, Eina (Cerdanya francesa) va sol·licitar al Consell Regional dels Pirineus Orientals una ajuda econòmica per seguir tirant endavant la gestió d'una estació d'esquí que resultava deficitària. La negativa d'aquell organisme (identificat i definit com a extensió del poder estatal) va empènyer el *maire* (alcalde) a anunciar l'inici de les gestions per demanar la seva incorporació al territori administrat per la Generalitat de Catalunya. Paral·lelament, el Consell municipal adreçava una carta al President de la República francesa fent-li lliurament simbòlic de les claus del poble. L'acció no va tenir lloc, i la situació tampoc ha millorat substancialment des d'aquell moment, però expressa simbòlicament el pes del sorgiment de la identificació catalana i el resultat d'una diferent situació centre-perifèria a França i a Espanya.

L'Estat francès ha reforçat la seva identificació amb una nació, especialment amb la consolidació de l'Estat del benestar, per la via del consens. A Catalunya nord¹³ el qüestionament de la unitat nacional de França és marginal. Hi impera més un catalanisme regionalista que no pas nacionalista. Quan s'ha dut a terme una descentralització de l'administració central no ha estat per satisfer demandes de reconeixement tant com per millorar la funcionalitat i eficàcia d'un entramat burocràtic racionalitzat. Per la seva banda, l'Estat espanyol no ha consolidat un govern centralitzat com el francès, i la descentralització del poder està lligada a un text constitucional ambigu quant a la forma d'anomenar i considerar certes regions territorials a on existeixen corrents nacionalistes políticament representats i reconeguts. En definitiva, els Estats francès i espanyol són realitats històriques ben diferents.

Pel que fa el procés de construcció europea, *a priori* es basa en la progres-

¹³ Terme forjat els anys trenta del s.XX per denominar les terres de França una part significativa dels habitants de les quals parla català.

siva desaparició de les fronteres entre els Estats membres, però segueixen essent, per a ells, portes a tancar. A més, cada Estat membre conserva i defensa interessos particulars i entre ells el manteniment del seu propi poder. Més enllà de la retòrica europeïsta no sembla que s'activin dispositius que concretin la posta en marxa d'un procés de supranacionalització. La mateixa UE s'ha generat sobre una història de pors, reticències i interessos entre Estats (Connor, 1994). En el nivell local, manquen instruments per a fer efectives polítiques transfrontereres, i es mantenen prejudicis, rivalitats i estereotips entre col·lectius categoritzats com a nacionals, mentre la categorització i la identificació europea pràcticament són absents (Muñoz Torrent, 1995). A la Cerdanya, l'entrada en vigor dels acords de Schengen ha generat una situació de competència entre alguns empresaris i comerciants d'un i altre costat de la frontera, com si la desaparició de les barreres frontereres hagués significat la desaparició d'un filtre. L'experiència dels subjectes en els nivell micro i meso permet endinsar-se en situacions quotidianes que posen de manifest la relació entre fronteres simbòliques i frontera internacional. Aquest és l'objecte de la darrera part de l'exposició.

4. Situacions vora la ratlla: el pes del context local i de l'Estat nació

La imatge que de la vida a Cerdanya oferiren la majoria de les persones entrevistades durant la recerca efectuada, i la que es desprèn de les observacions efectuades té molt a veure amb la divisió fronterera territorial. El pes dels Estats nació francès i espanyol es deixa notar en pràctiques i estratègies dels subjectes que han interioritzat el seu llenguatge i el control fronterer. L'acumulació de capital de diversos tipus (econòmic, social, cultural i simbòlic) en camps diversos (polític, cultural, econòmic i social) pot tenir un caràcter transfronterer, especialment en zones frontereres com la cerdana. No obstant, no en tots els camps la frontera és igualment permeable. Això és especialment cert pels camps polític i cultural. L'Estat genera dispositius i institucions especialitzades en la generació de capital en aquests camps, tancats en el territori de l'Estat nació. Però a la vegada és en el context local a on es poden donar pràctiques basades en una definició alternativa, paral·lela a la de l'Estat nació, que en certa manera seria de tipus transnacional. El control fronterer, l'economia, la cultura, i els símbols, rituals i estereotips poden esdevenir focus

per analitzar la dialèctica entre el context local i els Estats nació, i el paper de la frontera internacional.

4.1. Control i creuament de la frontera

El control fronterer defineix la frontera com una barrera vigilada per individus *a priori* sense vincles amb aquells qui han de creuar-la. L'establiment de passos aduaners, documentació exigida pel creuament (passaports, salconduïts...), vigilants armats o punts de quarentena i desinfecció expliciten el dispositiu de control policial de l'Estat i evidencien el paper de la frontera com a filtre. Una visibilitat més o menys manifesta, però sempre present com a possibilitat, a la frontera. Avui dia, per exemple, els controls policials no són permanents, però circumstàncies com atacs terroristes en sol espanyol o francès activen mesures de vigilància sistemàtica. Les patrulles de gendarmes, Guàrdia Civil o Policia Nacional apareixen encara esporàdicament en els punts de vigilància o a carreteres de la comarca.

La situació contrasta amb èpoques de vigilància fèrria. Particularment, entre 1944 i 1955 la Cerdanya va formar d'una àmplia zona que el recent instaurat Estat franquista definí com "Zona Impermeabilizada". Per entrar-hi s'exigia un salconduit¹⁴ (Clara, 2000). El control fronterer efectuat aleshores pel règim franquista és un bon exemple de vigilància de límits simbòlics, polítics i físics. L'Estat dibuixava una frontera no només territorial, sinó sobretot simbòlica, que delimitava els continguts del comportament ordenat i de la fidelitat a principis considerats sagrats. La tramitació d'expedients personals per part del Govern Civil de Girona reflexa la repressió i el control polític i policial existent vora la ratlla, sobre activitats econòmiques, comportaments morals, expressió d'idees polítiques o sobre el creuament físic de la frontera sense la documentació requerida o per indrets no reconeguts.

Un cas interessant, per exemple, és el de Francesc Naudon. El 1940 va sol·licitar entrar a Espanya, procedent de França. Seguint l'estil propi dels expedients de depuració elaborats aquells anys, es va endegar una investigació sobre la seva persona. En un expedient personal tramitat tant a ell com al seu

¹⁴ Ara bé, el salconduit l'historiador Josep Clara (2000) explica que els passaports eren requisit per desplaçaments a l'interior del territori espanyol ja abans de 1854.

pare es qualificava Francesc com a individu d'esquerres "perigros para la Causa Nacional" motiu pel qual, inicialment, no se li va concedir l'entrada a Espanya, tot i les 125.000 pts. que havia ofert. Posteriorment s'acceptà la petició des del Govern Civil indicant que els diners s'acceptarien si es destinaven a fons benèfics. En la decisió inicial hi podrien tenir a veure els diners o les coneixences de Josep, pare de Francesc Naudon, tant a França com a Espanya. Unes coneixences que, com veurem després, van tenir un paper en la investigació que es practicaria a Josep Naudon.

Altres persones no van tenir la sort de Francesc, i els seus intents per passar la frontera van ser infructuosos. La ideologia "roja" quedava fora del límit d'acceptació ideològica del nou règim. Així, es perseguia el pas de "propaganda roja" a Espanya, procedent de França¹⁵ i el passat "rojo" de moltes persones els va impedir creuar físicament la frontera en alguna ocasió. El 1945, per exemple, un agent d'assegurances va sol·licitar poder anar a Llivia i Gorguja per motius de treball. La sol·licitud va ser denegada perquè la persona en qüestió havia participat en la Guerra Civil pel bàndol "rojo"¹⁶.

La proximitat a la línia divisòria convertia en subjectes potencialment delictius aquells qui en residien a la vora o que mantenien inversions econòmiques en zones properes a ella¹⁷. El 1940, per exemple, Josep Naudon (pare de Francesc) va sol·licitar que se li concedís el càrrec de cònsul de França a Puigcerdà. A l'expedient corresponent s'explica que Josep és copropietari d'una fàbrica de teixits a Puigcerdà i alcalde de La Tor de Querol, tot i que la major part de l'any resideix a Barcelona. El Cap Provincial de Falange a Girona explica que "No realizó acto alguno que pueda reputarse como colaboración a la España Nacional y la opinión general, entre nuestros camaradas me obliga a estimarla persona inadecuada para representar aquí a su país, pese a la amistad particular que con él me une"¹⁸. S'adjunta el següent text confidencial:

¹⁵ Veure, per exemple, AHG, Fons Govern Civil, exp.36, lligall 374.

¹⁶ AHG, Fons Govern Civil, exp. 11, lligall 718.

¹⁷ Sobre aquesta lògica se sustentava la legislació duanera, que aquells anys impedia que s'establís qualsevol tipus de fàbrica a una distància massa propera a la frontera.

¹⁸ AHG, Fons Govern Civil, exp. 29, lligall 372.

"Alcalde de la Tour de Carol, afiliado a los Rotarios y gran amigo del Prefecto de los Pirineos Orientales (...) Trata de conseguir el nombramiento de Cónsul en un pueblo fronterizo con objeto de sacar de España todo el capital que en ella posee, valiéndose de facilidad para pasar la frontera que el cargo le otorgaría (...). Es interesante verificar una investigación sobre la fortuna de este individuo en Puigcerdá, en el que es copropietario de una fábrica de tejidos y averiguar en qué Entidad Bancaria española tiene depositados sus fondos (...). Gran amigo del Prefecto de Policía de Perpignan, este franc-masón (...) pretende vender la fábrica de tejidos que posee en nuestro país y con el capital que obtenga, instalar en Francia"¹⁹.

La petició de Josep fou denegada. Tenia relacions a banda i banda de la frontera, algunes d'elles de pes polític substancial. També tenia poder polític a nivell local. Els municipis pels quals es movia eren tant a Espanya com a França. La investigació la va motivar el perill que suposava un individu que podia incórrer en un delictes d'evasió de divises cap a fora de les fronteres espanyoles. D'altra banda, Josep era objecte d'una implícita condemna moral ("afiliado a los Rotarios (...) este franc-masón (...) pretende..."). Les relacions socials, i més particularment l'amistat, van tenir el seu pes en aquest cas. L'estreta relació de Josep amb el Prefecte de policia dels Pirineus Orientals a França feia créixer les sospites sobre la seva persona, però hi va haver l'atenuant de l'amistat de Josep amb un dirigent de falange. Finalment es va denegar la petició de Josep i l'expedient es va arxivar.

En aquella època, i fins el 1995, es vigilants inspeccionaven el pas d'animals, mercaderies i persones pels controls fronterers i més enllà d'ells. De fet, des que es van establir els passos de duanes i els controls fronterers la divisòria ha estat considerada un mur protector per l'Estat; amb punts de pas considerats com a llocs de vigilància estratègics. El cas de Llivia és força peculiar. Com a enclavament està unit amb Espanya per una carretera internacional i fins el 1995 ha estat considerat lloc de pas. Tot i que Llivia també era Espanya, calia passar pels controls de frontera de Bourgamdame i Puigcerdà, per tenir dret a aturar-se al poble. Una norma que no sempre s'ha seguit, però que en qualsevol cas ha subratllat el paper de la frontera com a límit controlat.

¹⁹ Idem.

Tradicionalment, d'entrada, els gendarmes i la policia espanyola han causat por i respecte en els punts control. Avui la seva presència intermitent evidencia que els controls continuen tenint sentit. Tant els qui la passen com els qui la vigilen pels punts establerts saben molt bé que hi ha una ratlla. Pels primers, la consciència del control es dona especialment quan són persones en trànsit. És el cas d'alguns turistes que es pregunten encara si els cal passaport per creuar la ratlla, i dels immigrants estrangers que creuen la divisòria sense la documentació o requisits legalment establerts per al pas fronterer. Durant anys es van expedir permisos de treball que implicaven l'autorització de creuar la frontera diàriament per poder treballar a Cerdanya francesa, i que incloïen documentació francesa i espanyola. Actualment, però, la regulació d'aquest trànsit es limita amb restriccions a aquests immigrants extracomunitaris.

Amb tot, a la ratlla, a banda del control al pas de persones, mercaderies i divises, hi ha hagut altre tipus de vigilància. Per exemple, el règim franquista vetllava perquè no es creuessin els límits del comportament considerat moralment correcte. Per això enfortia les fronteres que tancaven l'espai a on la correcció era bandera. Aquest fet no va ser originari del règim franquista. Ja en la Dictadura de Primo de Rivera s'havien erigit fronteres morals. Es considerava imprescindible anar a missa i no treballar en diumenge. Un antic picapedrer de Dorres (Cerdanya francesa) m'explicà que el seu avi, resident a Cerdanya francesa, va necessitar un document especial per poder treballar en diumenge i altres dies festius a Isòbol (Cerdanya espanyola) en una obra. Les dificultats dels treballadors espanyols per creuar la frontera en diumenge o en dies de precepte religiós s'incrementaven en relació directa al major zel dels vigilants espanyols.

La ratlla era un límit per controlar el desordre moral, polític o econòmic, l'evasió, la dissidència i la salut moral, però també la salut física. Això darrer es materialitzava en controls de desinfecció de vehicles als passos de frontera, coincidint amb epidèmies a una o altra banda de la frontera. Trobem aquest tipus de vigilància durant el segle XX (la darrera referència de què dispo data dels anys setanta) però no ha estat una preocupació exclusiva d'aquesta època. El 1884, per exemple, es va establir un cordó sanitari a la frontera franco-espanyola per evitar la propagació del còlera tant a França com a Espanya. La situació d'acordonament va comportar certa incomunicació entre pobles

de la Cerdanya espanyola i la Cerdanya francesa. Llivia va quedar fora del cordó sanitari, per la qual cosa es va convertir en una illa. Aquest tipus de vigilància sanitària, per cert, és coherent amb la sanció simbòlica del creuament de límits per la via del risc de contaminació, que anuncià Mary Douglas (1991) en l'anàlisi del ritual i del simbolisme.

Tot plegat, aquestes formes de control visibilitzen la sobirania territorial estatal, experimentada per cada individu a nivell micro, i establerta d'acord amb forces macro com la mateixa de l'Estat-nació, o com les que tenen a veure amb fluxos globals de població i mercaderies. Però la definició del territori "nacional" va més enllà de la vigilància fronterera. Es correspon amb una burocràcia específica que marca diferències i a través de l'acció de la qual hom es pot acomodar a la mateixa existència de l'Estat com a font de resolució de situacions, i al seu poder. En el cas de l'Estat francès, per exemple, ha tingut un paper significatiu l'extensió de polítiques de protecció social. Això fa que el creuament de la ratlla per establir la residència oficial més enllà d'ella hagi pres un valor especial. A la vegada, el control fronterer ha de maldar també per evitar formes d'evasió fiscal a través de la divisòria, la qual cosa no és fàcil d'assolir.

Però la lògica local ha inclòs el pas de la divisòria com una possibilitat, passant pel creuament ocult o per estratègies de paral·legalitat consistents a obrir canals paral·lels a la legalitat amb acords amb els vigilants o representants polítics, i simulacres de legalitat. Un exemple del creuament com a possibilitat és la mobilitat de mà d'obra entre pobles de la comarca, a principis del segle XX, en el marc d'un mercat de treball basat en les activitats agropequàries, i la que es va donar a partir de 1914, amb moviment d'obriers espanyols a terres franceses per cobrir la manca de mà d'obra a la banda francesa. Durant el mes de març de 1915, la quantitat d'obriers espanyols que van creuar el control fronterer francès de Bourgmadame en direcció a França va ser de 655. Un mes després, ja era de 1080 (Frenay, 1989:16). Alguns cerdans van treure profit de la situació ajudant a passar obrers a França a canvi de diners. Un segon exemple ens el proporcionen les desercions, ja citades amb anterioritat. La recerca de refugi i ajut en circumstàncies de crisi, i particularment les bèl·liques, ha estat també motiu de creuament. En quart lloc hi ha formes de comerç legals o il·legals. En el primer cas, es tracta de transaccions regulades per aranzels o

considerades de lliure trànsic. Quan els impostos es miren d'evitar o es transporten a través de la frontera mercaderies prohibides parlem de contraban. Com en els altres casos, no només es creua la frontera, sinó que la seva existència mateixa és la que motiva el creuament.

Sovint el moviment de persones²⁰ i de mercaderies l'han realitzat xarxes organitzades. Els anys quaranta, el control de les fronteres i l'activitat policial donaven informació de xarxes que operaven a Cerdanya. Com expliquen Aguilar, Maymí, Ros i Turró (2001:34-35), era una tasca assistida per la col·laboració de delators que denunciaven futures operacions a canvi del cobrament d'un percentatge de la multa imposada als contrabandistes²¹. En un expedient personal del Govern Civil de Girona, de 1940, trobem una xarxa àmplia. L'expedient es va obrir a un comandant de gendarmeria de Perpinyà i dos jornalers agrícoles espanyols, residents a Enveig i Irvalls (Cerdanya francesa), i relata detalladament la composició i àmbit d'actuació d'un grup de contrabandistes organitzat durant la postguerra civil espanyola i que incloïa gendarmes francesos, membres locals de Falange, espanyols amb un passat "rojo", andorrans, carrabiners i, en fi, un total de cent cinquanta persones. Altres xarxes implicaven carrabiners, comerciants, empresaris de transports o jornalers de Barcelona, Andorra, Puigcerdà i utilitzaven empreses de transport legalment constituïdes, hotels i altres establiments que a la vegada servien de mitjà pel tràfic i de tapadora de l'activitat²². Especialment quan formaven part de la xarxa vigilants i funcionaris de duanes, aquesta mena de moviments posava de manifest l'existència de relacions transfrontereres que d'alguna manera escapaven, per via informal, de les pràctiques de control formal²³.

²⁰ Un dels tràfecs que s'han donat és el d'exilats, refugiats o immigrants que reben un tracte similar al de les mercaderies, en el sentit que s'organitza el seu transport sobre la base que són objecte de prohibició del creuament de la frontera. Com si es tractés d'objectes, el seu valor puja precisament per aquesta interdicció.

²¹ Aquest detall l'apunten arrel de l'estudi de AHG, Fons Hisenda (denúncies secretes de contraban).

²² Alguns exemples els trobareu a AHG, Fons del Govern Civil, exp. 45, lligall 373; exp. 5679, lligall 928 i, per casos no exclusivament de la Cerdanya, a AHG, Fons d'Hisenda (denúncies secretes de contraban), 1958.

La frontera internacional territorial ha tingut un corollari en la definició apriorística dels subjectes que la creuaven, en tant que presumptes delinqüents. En el dispositiu de control de pas això es reproduïa a cada interacció entre vigilant i vigilat, en una escenificació en què els rols estaven predefinitos i la situació formalitzada. L'arrest esdevenia un toc d'atenció sobre la naturalesa "nacional" dels territoris i la presència patent d'un o altre Estat, però el desenvolupament final de les situacions no sempre tenia com a conseqüència un arrest o un càstig de les persones que creuaven. El coneixement personal de vigilants o de persones que els coneixien i que tenien cert poder (capellans, alcaldes, funcionaris locals...) facilitava l'alliberament o la no detenció. Però sovint vigilant i vigilat havien d'escenificar llurs papers, encara que el resultat no fos un càstig. Tenim servits dos elements per a l'anàlisi. D'una banda, les relacions de sociabilitat que permeten la permeabilització del control. De l'altra, l'escenificació del creuament.

Anem amb el primer dels dos elements. Si l'Estat ha cercat la localització d'un poder i d'una cultura promovent la seva nacionalització, els subjectes poden impulsar una localització que inicialment contradia aquests principis. L'arrel d'aquesta forma alternativa són els vincles personals i les relacions de sociabilitat que s'endeguen a partir del contacte i en l'activació de xarxes socials. Inicialment, els Estats francès i espanyol havien mirat d'impedir les vinculacions entre vigilants i vigilats fent que els primer fossin de fora de la comarca. Però aquesta gent de fora va acabar essent incorporada en comunitats locals amb relacions que podien tergiversar la situació de vigilància, a través de l'oferta d'una reciprocitat imprevista per part de l'Estat nació. Quan el carrabiner o el gendarme (les persones entrevistades sostenien que era més sovint en el cas del primer) desenvolupava relacions de veïnatge, podia acabar oferint, a canvi de l'ajuda dels veïns, fer "els ulls grossos" quan ells passaven mercaderies il·legalment d'una banda a l'altra de la frontera. L'intercanvi que s'establia, en les noves coordenades entre els veïns que serien, *a priori*, vigilant i vigilat, es donava més enllà de la legalitat. No es negava explícitament la vigència d'aquesta, sinó que s'establia un escenari paral·lel a on es negociava la

²³ Lomnitz (1994b) i Cucó (1995 i 1996b) suggereixen aquest rol de la sociabilitat en contextos formals.

situació. És així com s'establia el que, seguint Ruiz Torres (2000), podem caracteritzar com a formes de paral·legalitat, i que implicaven l'imcompliment dels rols formals en el control, amb el possible afegit d'una simul·lació de la interacció i dels procediments formals, com si realment s'acomplissin. Es podia fer, per exemple com si es regirés al qui creuava, però sense trobar el que en realitat portava.

Arribem així al segon element d'anàlisi. En el cas del control en punts habituals, simplement es tracta d'escenificar la vigilància sense acomplir, en realitat, la funció prevista. D'aquesta forma es genera una redefinició de la situació, sense arribar a negar el rol formal previst per l'Estat nació. Es tracta, doncs, d'una forma de no controlar, controlant; d'una pràctica local de paral·legalitat. Un exemple serveix per veure com la coneixença dels vigilants de la frontera implica poder-la creuar amb més facilitat. Una jove de la Cerdanya espanyola explica una anècdota que va viure al punt de control de la carretera de Puigcerdà a Llivia: "Estaven allà a la duana el Manolo i un altre noi. I el Manolo segur que li va dir "párala" (...) I em para (...) I quan ja m'ho havia mirat tot, el asiento de radera i tot: "(...) ya puedes tirar. Nos vemos esta noche". I el nano "cabrones", dient-los-hi cabrones. Li van cardar una putada en ell, en el Guàrdia nou. Macho, a mi em fas això el primer dia que estic en una garita d'aquestes perduda al mig de la carretera i et mato (...) Clar, els coneixes a tots. Són nans joves igual que tu, que també es posen del revés. Com vols que haguessin donat part. Que sí que poden fer-ho, estan en tot el dret de fer-ho. I a mi no m'han parat mai. Coneixent-los... jo no hai tingut cap problema (E-145 [D-Pg-4-Cee])

La noia i el guàrdia civil ("Manolo") es coneixien personalment i es trobaven per Puigcerdà quan sortien a la nit. Hi havia una relació informal que era molt diferent a la que es podia mantenir amb un guàrdia civil desconegut, com seria el "guàrdia nou", que regira el vehicle. El fet de conèixer el guàrdia fa que hom no tingui "cap problema". Actualment als punts de control hi ha aturades puntuals de vehicles amb inspeccions oculars i/o amb preguntes sobre a on es va o d'on es ve. Però aquest exemple suggereix que hi ha un altre tipus de parada: una persona que coneix el vigilant s'atura per xerrar amb ell una estona. La conversa evidència l'existència de vincles personals locals que permeten creuar la frontera fugint de la situació formal de creuament. Però en el cas que hem

vist, hi ha més. Es fa notar qui és qui, en clau d'un simulacre que no deixa de ser una representació dels procediments legals de creuament que s'acaben reconeguent: el vigilant controla, el vigilat és regirat. D'una banda, es reproduceix l'existència de la frontera i el control; de l'altra se socialitza a un nou participant (el nou vigilant) en les regles del joc local i, particularment, en les relacions socials. Se n'accepta el pes, sense afirmar que en realitat hagin d'eliminar la frontera. Així es traduïa en termes locals el llenguatge simbòlic del dispositiu estatal de control.

En el context local el que es produeix és una mena de doble joc. De fet, des d'un punt de vista "emic", moltes transaccions que els Estats defineixen com a il·legals no ho són pas. Com afirmava un antic ramader cerdà: "el contraban no és defès [prohibit], el que és defès és deixar-se agafar". Algunes operacions ni tan sols es consideren contraban. En una ocasió, estava bevent un vermut amb tres cerdans i vaig presenciar el que després un d'ells va qualificar amb l'expressió: "això és un tracte i el que està fet, ja està fet". Aquest home és espanyol, resideix a la banda francesa i fa operacions indistintament a un costat i l'altre de la frontera. Concretament fa d'intermediari en la compra-venda de bestiar cobrant comissions sense pagar impostos. Treballa, segons diu, "amb negre" i resumeix amb la següent màxima la seva feina: "el que veus no té re que veure amb el que passa". El tracte que va lligar al bar va ser la compra d'una màquina de dallar i d'unes quantes bales d'herba a un ramader de la Cerdanya espanyola. La màquina la faria servir sense cap mena d'assegurança ni documentació acreditativa. A simple vista seria com si sempre hagués estat seva, però aquella màquina ja haurà creuat la frontera. Això no es considera contraban. De fet, des de 1995 gran part de les transaccions que abans implicaven una declaració duanera, han deixat de menester aquest requeriment. La compra de la màquina de dallar i la compra-venda de bestiar estaria entre elles.

Abans de l'entrada en vigor dels acords de Schengen quan, per exemple, s'havia de comprar un cap de bestiar a Cerdanya francesa des de l'altra banda de la frontera, o a l'inrevés, calia anar a la duana per declarar l'intercanvi. Per estalviar-se l'operació (que tenia costos, i que implicava una tasca extra) comprador i venedor es posaven d'acord. El qui comprava l'animal s'assegurava que s'assemblés a algun dels que tenia, i que havia mort o venut per sacrificar. D'aquesta manera podia aprofitar la "guia" (document d'identificació de l'ani-

mal mort) pel nou animal. A ulls dels dos Estats, s'acomplia la legalitat. De fet, s'actuava com si s'estigués acomplint rigorosament. Es tracta d'una estratègia paral·lela, caracteritzada perquè no soscava la legalitat i el seu funcionament, sinó que estableix un marc paral·lel de què dues o més parts treuen profit, tot guardant les aparences. De nou és aquella màxima que "el que passa i el que veus no té re que veure"²⁴. Els pactes paral·lels es donen especialment quan hi ha acords entre vigilant i vigilat i no eliminen la frontera, sinó que la recreen en un altre pla normatiu. Actualment aquests tractes es donen amb menys freqüència, donada la gran llibertat de circulació a la frontera.

Tot i que la ratlla segueix tenint el mateix significat, la seva lectura simbòlica és canviant. Per exemple, després de la mort de Franco el control sobre el pas de la divisòria en dies festius es va anar afeblint. Igualment pel·lícules que havien estat prohibides a Espanya perquè els censors les havien considerat immorals van començar a poder ser vistes sense haver de creuar la frontera. La "ratlla" havia tingut, fins aleshores, un component moral relacionat amb una menor secularització a una banda de la frontera, que contrastava amb la que hi havia a l'altra. Igualment a una banda es percebia més llibertat que a l'altra. En aquest sentit, s'havia interioritzat una mena de frontera simbòlica. Avui la Cerdanya espanyola viu una major secularització i està inclosa en un país democràtic, la qual cosa modifica el paper de la divisòria com a eix que separa societats amb moltes diferències quant a llibertats civils.

4.2. La frontera de l'economia i l'economia de frontera

Un dels elements que en el treball de camp reiteradament apareixia com a diferenciador de dues Cerdanyes era l'economia. En un context de forta terciarització, salaris i preus són clarament divergents a una i altra banda de la frontera, i aquest fet marca diferències. Fins fa poc temps s'hi afegia la diferent moneda, i s'utilitzava el canvi monetari per descriure les diferències de salaris i preus. Es deia que el franc era més "fort" que la pesseta. L'adopció de l'euro no elimina la percepció de diferències, donat que els preus i els salaris seguei-

²⁴ Un exemple a major escala el proposa Comas d'Argemir (2002) per Andorra, en relació al cultiu i contraban de tabac.

xen sense unificar²⁵. La percepció de diferencial econòmic té a veure amb el moviment de mà d'obra d'un cantó a l'altre de la frontera. Des dels anys seixanta i setanta aquest moviment ha estat freqüent, de Cerdanya espanyola (residència) a Cerdanya francesa (treball). Les explicacions d'informants permeten constatar l'existència de mà d'obra fronterera en construcció, serradores, tallers de ferrer i cerraller, de pintor, en les "Cases de salut", en hotels, en botigues i en servei domèstic. Treballs sovint de poca qualificació, fets per homes i dones que traspassaven la frontera a diari, d'Espanya a França. Aquest tipus d'activitats sovint les han desenvolupat els qui han immigrat a Cerdanya. Amb el temps, alguns d'aquests treballadors s'han establert a la comarca treballant, encara, com assalariats, o han fundat la seva pròpia empresa.

Però tal com fa notar Saskia Sassen (1996:225), l'existència d'un diferencial econòmic no és suficient per abordar els canvis de perfil de la població en zones frontereres. Cal tenir en compte la potenciació de nous sectors productius, i la intervenció dels Estats en polítiques econòmiques o en el control fronterer sobre el pas de treballadors. Ambdós aspectes han originat fluxos de capital econòmic i de població cap a la zona fronterera que s'han traduït en una segmentació de la força de treball. Si, com ha argumentat Wallerstein, les divisions de raça o ètnia proporcionen criteris per la segmentació (Wallerstein, 1988:67), a Cerdanya, durant la segona meitat del segle XX, aquests criteris s'han nacionalitzat de forma que els "espanyols" desenvolupaven certes tasques, i els "francesos" unes altres. És així en el context de Cerdanya francesa, i fonamentalment en relació a aquells "espanyols" no nascuts a Cerdanya. Si la immigració és més un fenomen de xarxes que d'individus aïllats, en el cas de Cerdanya aquestes xarxes han contribuït a una reproducció de la segmentació, tot possibilitant que nous immigrants ocupessin els mateixos llocs de treball que ells havien ocupat. Però en alguns casos, passat el temps, els nouvinguts han pogut establir negocis i viure un ascens social. Això ha estat possible pels que han anat a residir a França i s'han convertit en francès. Una conversió faci-

²⁵ El gruix dels materials de camp utilitzats en aquest apartat és anterior a l'adopció de l'euro. Per això no es menciona l'impacte que ha pogut tenir. La moneda única ha proporcionat un punt en comú als cerdans de tots dos costats de la frontera, però al mateix temps reproduïx símbols nacionals en algunes peces i segueix servint per mesurar, ara amb una mateixa unitat, les diferències entre les economies francesa i espanyola.

litada per les polítiques estatals educatives i d'immigració. En els darrers anys han arribat treballadors de l'Europa de l'Est, Amèrica Llatina i Àfrica²⁶, que s'han ocupat sobretot en la construcció i, en alguns casos, en indústries relacionades amb aquest sector, com les serradores. En altres casos han entrat a treballar en restaurants i hotels o en el manteniment d'estacions d'esquí. En aquest sentit, es dona de nou un procés de creuament de fronteres, si bé la frontera interior de la Cerdanya no hi té tanta rellevància com les que separen la Unió Europea d'Estats que no en formen part.

Econòmicament parlant, sembla més dinàmica la zona espanyola que la francesa, o almenys així ho asseguren unànimament les persones entrevistades. Aquest fet l'atribueixen empresaris francesos a un major cost de producció en el cas francès, degut als impostos i, en particular, al major cost de les taxes de Seguretat Social. Més enllà que això sigui cert resulta interessant que s'afirmi amb convenciment. El resultat és que hi ha una balança negativa quan a competència en uns mateixos sectors, per part dels empresaris francesos respecte dels espanyols. Els sindicats francesos atribueixen aquesta situació explícitament a la "desaparició" de fronteres a Europa: "La progressiva desaparició de fronteres a l'interior d'Europa evidencia cada dia més els interessos econòmics comuns entre la població de les dues Cerdanyes. Aquests interessos constitueixen un teixit econòmic amb un marcat eix sobre el turisme, que es recolza sobre un mateix territori i una mateixa clientela, majoritàriament catalana del sud" (Association Intersyndical Cerdagne-Capcir, 1997:19).

Segons la *Chambre de commerce et industrie* de Sallagosa, en el sector de la construcció i els Treballs Públics, les càrregues socials representen per les empreses franceses un cost suplementari equivalent a un 44% del salari a Espanya i a un 110% a França. Així doncs, les empreses de construcció i afins de tota Cerdanya tenen un mateix interès econòmic però diferents mitjans. Gràcies a la diferència de càrregues socials, les empreses de la Cerdanya espanyola poden realitzar obres o subministrar materials a les que construeixen en sòl francès a un preu més competitiu. De manera que les empreses espanyoles han pogut treure un profit front les franceses.

²⁶ La visibilitat i, probablement, la quantitat d'aquesta presència va augmentar de 1998 a 2002.

Desde la Cerdanya francesa s'han aportat tres vies com a solució a la desproporció de taxes: reclamar a l'Estat que delimiti una zona franca que inclouria Cerdanya francesa, establir la pròpia empresa en territori espanyol o bé oferir a Espanya productes específics. La primera solució no s'ha arribat adoptar. Els qui han seguit les altres dues han estat conscients de la presència d'una frontera econòmica. Fora de l'àmbit laboral i productiu, en relació a la distribució i el consum, troben la disparitat de preus en alguns productes que ha fet de la ratlla un factor de benefici potencial. Això ha passat especialment des dels anys cinquanta fins els vuitanta del segle XX, i sobretot per part de gent del cantó francès. De fet, els habitants de la zona fronterera estan acostumats a cercar el benefici a l'altra banda, sigui per comprar el mateix producte més barat, o per trobar allí coses que no es troben a l'altre cantó. Valgui com a exemple d'aquest tipus d'estratègies la construcció de segones residències a Cerdanya francesa, per compte de gent procedent de Barcelona i rodalies. La venda de terrenys i la construcció de residències ha generat beneficis a propietaris de terra, compradors i constructors gràcies a l'existència de la divisòria. Com en el cas del contraban, trobem beneficis en la proximitat de la ratlla.

Tot i la complementarietat que afavoreix la frontera, hi ha lectures severes des d'un punt de vista nacionalista. A la Cerdanya francesa algunes persones sostenen que la compra en supermercats i comerços espanyols és un perjudici per l'economia francesa. A finals dels anys noranta s'acusava de traïció els francesos clients habituals d'establiments de Cerdanya espanyola. Algunes de les persones crítiques feien, no obstant, transaccions a Cerdanya espanyola. I no només això, sinó que un dels centres comercials espanyols, "Supeco", era curiosament una franquícia de capital francès, establerta en sòl espanyol i, per tant, era exponent d'una inversió de capital transnacional. Com ha suggerit Ulrich Beck, en l'era actual existeix una mena de societat mundial, no governada per un o més Estats, sinó dirigida per diversos actors transnacionals entre els quals hi ha empreses que s'estenen per territoris estatals diversos (Beck, 1998:146-47). En el cas de la Cerdanya l'exemple són els supermercats i botigues de cadenes internacionals. Van néixer en un lloc concret, però s'han estès a indrets com la Cerdanya. "Supeco", ha estat absorbida per la franquícia "Champion" (també francesa). Ara a Cerdanya hi ha un Champion a Bourgmadaïme i un altre a Puigcerdà. Així, comprar a l'antic Supeco no és ni

era fer-ho ben bé “a l'altra banda”. El profit de compres en tots dos casos correspon a una mateixa firma comercial.

El procés de construcció europea ha generat una competència paradoxal, en el moment en què s'ha obert la frontera a transaccions anteriorment regulades. Això ha tingut repercussions a nivell laboral i productiu. Hi ha, però, altres paradoxes generades perquè inversions transnacionals se sostenen precisament per la vigència d'una definició nacional de la realitat en el camp econòmic, en forma d'un diferencial manifest. En qualsevol cas, a Cerdanya s'ha passat d'una complementaritat pràcticament generalitzada i una competència controlada entre comerciants i empresaris de les dues bandes, a una competència oberta en diversos sectors, ja que la desaparició de controls no ha anat acompanyada d'una desaparició de les diferències quant a preus, salaris i impostos entre França i Espanya. De manera que la frontera continua dotant de sentit el treball i les transaccions entre una banda i altra.

4.3. Cultura i ritmes de vida

Sostenia més amunt que l'Estat nació cerca la identificació entre fronteres culturals i fronteres polítiques. En aquest sentit va l'existència i percepció de pràctiques culturals corresponents a les poblacions d'una i altra banda de la frontera, com els horaris i ritmes quotidians i l'alimentació. És una percepció i manifestació de pràctiques lligada a allò que Bourdieu (1997) caracteritzà com la construcció d'una transcendència comuna a partir del poder d'un Estat nació, que marca ritmes de vacances, horaris i la interiorització d'una mena de sentit d'anticipació al joc. Així, les formes de menjar, i el com i quan de determinats comportaments poden ser diferents segons si es viu a una o altra banda de la frontera. És el resultat de la nacionalització d'habitus i la definició de les pràctiques dels “altres” com a “nacionals”, que s'emprèn sobretot en el camp cultural i concretament amb l'escolarització que dota els subjectes dels conceptes que els permetran actuar i pensar d'una determinada forma. N'és un exemple la concepció del temps. A cada cantó de la frontera se segueix un diferent ritme marcat per l'alternança d'oci i/o descans i treball, i un calendari anual de vacances diferent. Les diferències d'horaris i calendari poden dificultar la trobada entre gent de la Cerdanya espanyola i de la Cerdanya francesa, però no la impossibiliten, ja que es poden conèixer (i en alguns casos cal) els

horaris i calendaris de totes dues bandes per poder moure's per tot el territori. De manera que la categorització de pràctiques culturals com a “nacionals” es reconeix en el seu seguiment per propis i estranys.

L'ampliació de la intervenció dels Estats nació i, particularment, l'escolarització dels cerdans han facilitat, des de finals del segle XIX la major rellevància del pla d'integració nacional, respecte del local, en la concepció dels temps i dels ritmes. La plena inclusió de la Cerdanya en el context de dos Estats nació, i els processos d'urbanització i terciarització han fet que s'abandonin formes d'organització arrelades en el context local per adoptar-ne d'altres marcades, precisament, pels dos Estats. Així s'ha donat una nacionalització de la cultura quotidiana que opera (entre altres) en dos grans nivells, els ritmes (horaris i calendari) i l'alimentació (formes de menjar i què es menja).

A partir de la distinció nacional entre “nosaltres” i “ells” es construeix l'ordre quotidià i s'expliquen semblances i diferències entre elements considerats culturals manifestos. Definint hàbits, gustos, estris o expressions en virtut d'una “cultura nacional” té lloc un procés d'objectificació de les nacions i les fronteres (de visió de la realitat com a efectivament existent). La cultura quotidiana (hàbits i expressions emprades diàriament) es defineix com a nacional en els habitus (esquemes que constreixen pràctiques i que estan constreïts de resultes d'aquestes), de forma que els cerdans es poden veure implicats en la reproducció inconscient de l'espai d'acció de l'Estat nació. Quan ritmes i alimentació són definits pels subjectes explícitament com a nacionals es tracen fronteres culturals tendint a fer-les coincidir amb les polítiques. És un exercici especialment productiu quan les definicions dels altres i un mateix esdevenen un exercici de generació i ús d'estereotips.

La definició nacionalista de la realitat reproduïx la creença que a cada nació correspon una cultura i un territori, però l'estudi de la Cerdanya com a zona fronterera qüestiona la vinculació d'una cultura a un espai delimitat i propugna la seva millor adequació als discursos i pràctiques de subjectes que es mouen en el seu propi espai. La posició social dels individus i fonamentalment la seva activitat econòmica i les seves relacions socials comporten que els ritmes quotidians i les diferències quant a alimentació s'experimentin de forma particular, amb la possibilitat que es combinin elements considerats discrets. En qualsevol cas, cap institució políticament legitimada representa ofi-

cialment la totalitat de la comarca. A voltes es defineix Catalunya com a nació, i Cerdanya com a territori plenament integrat a Catalunya, però les definicions de la realitat en aquest sentit no arriben a associar-se clarament a la categorització de la cultura quotidiana com passa en el cas de les definicions "franceses" i "espanyoles". Tot i això, hi ha construccions simbòliques del temps i de l'alimentació lligades a una idea de col·lectiu transfronterer. És així, per exemple, amb l'anomenada cuina cerdana tradicional o amb el que s'anomena hora vella (horari solar, diferent de l'horari establert internacionalment). Tots dos són reconeguts com a elements transfronterers, en tant que locals. Aspectes que es poden incloure en un entramat transfronterer de símbols denominats cerdans o catalans.

4.4. Afirmacions simbòliques de la frontera: estereotips, símbols i rituals.

La frontera internacional té diverses vies d'afirmació simbòlica. En primer lloc trobem les manifestacions de nacionalització de l'interès de què hem parlat en l'apartat 3. Una segona via és la interiorització del control fronterer amb l'apropiació simbòlica que hem vist en l'apartat 4.1. En tercer lloc, trobem l'elaboració i ús d'estereotips i imatges sobre l'alteritat que es pot basar en l'observació de diferenciacions culturals manifestes (alimentació o ritmes, per exemple), o en atribució de característiques predefinides. Aquest darrer cas es dona, per exemple amb els qui creuen que l'atenció mèdica a l'hospital de Puigcerdà és un risc per la manca d'higiene en el centre hospitalari. Una posició que representa la reproducció simbòlica de la frontera territorial. Pel que fa als estereotips són una forma simplificada que homogeneïtza altres individus sota la rúbrica d'una denominació col·lectiva, i que també contribueix a reproduir la frontera.

En el cas específic del nacionalisme, hi ha imatges estereotipades com la del xovinisme dels francesos, el nacionalisme dels catalans del Principat o el fals catalanisme ("folklorista") dels francesos. La definició es vincula sovint a l'adopció d'un registre lingüístic determinat, en la interacció. En aquest sentit, la llengua és un símbol d'identificació col·lectiva. A la vegada, però, és un dels principals instruments per a l'assimilació dels immigrants a Cerdanya, com ho és l'adopció de noms francesos a canvi d'altres d'espanyols. El registre lingüís-

tic com a element estereotipat, pot connotar una imatge d'adscripció identitària. Així, quan hom parla en català a França, per l'accent es reconeix el seu origen i a la vegada es dona la possibilitat d'interpretar que sigui catalanista, sense que necessàriament això sigui cert.

La definició dels individus i el territori, sobretot com a francesos o espanyols, entra en el joc de reproducció de la frontera en pràctiques i discursos. La sociabilitat informal n'és el camp predilecte per tant com és escenari del desplegament d'estereotips i categories. De fet, esdevé un terreny de socialització que incorpora l'existència d'una frontera simbòlica nacional a partir de l'ús d'un llenguatge "nacionalitzat", l'adhesió a una determinada "comunitat imaginada", l'adopció de certs registres lingüístics, el desenvolupament d'hàbits culturals específics i fins la utilització de l'existència de la frontera territorial (cerca de recursos materials, refugi o guanys econòmics). Per exemple, respecte del lleure juvenil a Puigcerdà, en els locals a on els joves cerdans anaven a ballar entre els anys vint i els cinquanta, la classificació dels clients es feia principalment en termes de categoria social, més que no pas sobre la base nacional. Posteriorment (a finals dels anys seixanta) alguns locals van passar a ser coneguts per l'afluència de "francesos" o de "espanyols". El cas de la discoteca "Gatzara" il·lustra aquesta classificació. Se la defineix com un local "de francesos" a on també va gent de la Cerdanya espanyola. Els anys setanta i vuitanta es donaven baralles entre colles o relacions de parella entre gent de banda i banda. Això configura la imatge de la "Gatzara" com una mena de mite transfronterer en la memòria col·lectiva. Avui és escenari de reproducció d'estereotips, de caracterització de la realitat amb llenguatge nacional, però també de contactes i comunicació transfronterera, en un joc d'imatges que s'adiu a l'existència de la ratlla.

Seguint en la línia de les relacions de sociabilitat, les trobem com a via específica d'afirmació simbòlica de fronteres de dues maneres més. En primer lloc, les noves tecnologies els han proporcionat un nou canal d'expressió en el que Manuel Castells (1998a) ha anomenat l'espai dels fluxos. *A priori* aquest espai no coneix límits nacionals, però la comunicació entre usuaris pot estar territorialitzada de manera que les fronteres polítiques poden reaparèixer a internet. Així, hi ha canals de comunicació i pàgines web fetes des d'una o altra banda de la frontera, i algunes de localitzades a Cerdanya, però cap d'elles

aglutina informació extensa de totes dues bandes. L'exemple d'un canal de "chat" anomenat Cerdanya posa de manifest aquesta mateixa situació, amb l'afegit d'un contacte estrictament produït entre persones d'una sola banda de la frontera. En segon lloc trobem la sociabilitat formal. Les dinàmiques de participació associativa i de mobilització social es desenvolupen amb una marcada influència de la separació territorial. Les accions i participacions en representació de col·lectius s'organitzen a una o altra banda de la frontera. En el cas d'una associació amb poder de transferència identitària transfronterera²⁷ –l'Institut d'Estudis Ceretans- la participació està mediatitzada per una identificació catalanista desenvolupada bàsicament a Cerdanya espanyola. En la plataforma contra un vial per vehicles denominada "Salvem Cerdanya" es veu també una participació minsa de persones de la Cerdanya francesa. En tots dos casos la frontera sembla reproduir-se en la participació, sense que es reconegui amb èxit una agència col·lectiva que vinculi com a referent la població de tota la comarca. "Francesos" i "espanyols" participen de dues societats civils diferents.

Una darrera via d'afirmació simbòlica la trobem en les definicions de patrimoni cultural, bagatge simbòlic col·lectiu. Símbols i patrimoni formen part d'una imatge d'herència cultural, i són construccions a través de les quals es pot afirmar l'homogeneïtat interna d'un col·lectiu i a la vegada legitimar un projecte polític en una justificació transcendental de discursos i accions efectuats des del poder. La cultura entesa com a herència, esdevé un símbol en ella mateixa. Els rituals organitzats per venerar la identitat col·lectiva cerdana, catalana, francesa o espanyola fan pública la identitat, traduint estratègies de col·lectius amb intencions econòmiques, polítiques i "primordials". Són tradicions "inventades" que inclouen elements locals o regionals per representar quelcom nacional (i a l'inrevés). Representacions com la "Diada de Cerdanya", la "Festa de l'arbre" o el "Cerdà de l'any" tenen la capacitat de reproduir una pretesa continuïtat amb el passat i potenciar un sentit de comunitat essencial.

Un sector hegemònic d'intel·lectuals i polítics locals de Cerdanya espanyola promou aquests rituals i un discurs que evoca una unitat comarcal de tipus cultural. Amb l'ús de referents catalans i, en algun cas europeus, i amb l'omissió de símbols dels Estats nació francès i espanyol, es pretén reforçar aquesta imatge d'unitat. A més, es fa costat al procés d'unificació europea com una via

per una futura unitat de la comarca i, en un nivell polític, de la nació catalana, per sobre "la ratlla". La promoció d'aquests actes i desplegament de símbols i l'elaboració del discurs d'unitat sol donar-se des de la Cerdanya espanyola. Però els actes organitzats per afirmar la indivisió de la Cerdanya signifiquen una reafirmació de la frontera, si més no, a través de la necessària referència a la "ratlla" com un fet a negar.

Dins de la mateixa via simbòlica dels rituals i el patrimoni trobem l'etiquetació d'elements culturals cerdans. Ho veiem en el cas de l'alimentació amb plats "típics" de la comarca com el "tiró (anec) amb naps" o el "trinxat de Cerdanya²⁸". Aquesta elaboració simbòlica entra en la definició de referents per a la representació del contingut d'una categoria col·lectiva. Aquí trobem la mercantilització d'una imatge de cultura, associada al tipisme rural. Quelcom que no és simple objecte d'un marketing fredament dissenyat i que combina: a) Tria d'elements del passat i etiquetació com a tradició o "denominació d'origen", que en certifica l'autenticitat; b) Desplegament d'un discurs identitari que incorpora aquella tradició, per part de representants institucionals, associacions culturals o intel·lectuals que miren de protegir i reproduir una imatge de tradició. Això a vegades contribueix a una legitimació del poder polític; c) Situació d'estancament real o potencial de determinades regions o pobles, sumada a l'existència d'activitats econòmiques que es poden beneficiar d'un públic atret per l'autenticitat. Un benefici que pot ser directe o indirecte, per part d'empreses de construcció o de serveis. Això pot contribuir a legitimar certes formes d'explotació dels recursos i reforçar determinats sectors; d) Identificació primordial amb una identitat nacional, local, o regional; e) Percepció d'un risc de dissolució o desaparició d'aquesta identitat en un context llegit com d'uniformització cultural. La combinació dels factors enumerats afavoreix una producció simbòlica que, en el cas de la Cerdanya, recrea la imatge d'una comarca sense frontera. No obstant, la producció la trobem, de nou a la Cerdanya espanyola, combinada amb un catalanisme nacionalista que té poca presència a Cerdanya francesa. D'aquesta manera, el nivell d'integració comarcal es defensa amb més contundència associat a la posició hegemònica del discurs nacionalista català. La construcció dels referents i dels discursos evidencia de nou el pes de la frontera.

Encara dins d'aquesta via d'afirmació simbòlica de la frontera trobem la

conservació, exhibició i estudi del patrimoni duta a terme per entitats diferents a cada cantó de la frontera. A la comarca hi ha dos museus amb contacte entre ells, però vinculats a institucions polítiques diferents. Aquesta situació fa que es mantinguin dinàmiques de funcionament diferents a una o altra banda de la línia de demarcació internacional. Pel que fa el museu de la Cerdanya francesa, hi ha un projecte d'especialització en el tema de la frontera que podria esdevenir la culminació del projecte d'Estat nació a França, bo i fent de la ratlla i del seu control un element a recordar i preservar per a mostrar com a patrimoni col·lectiu.

Els estereotips, les formes de sociabilitat, el patrimoni i els rituals amb profusió de banderes, himnes, escuts i altres elements simbòlics, poden dotar d'homogeneïtat un col·lectiu. En situacions analitzades en l'observació o descrites per les persones entrevistades s'ha comprovat l'ús de gentilicis nacionals, la modificació del propi nom o cognoms, i l'atribució de característiques als grups denominats amb categories representen una forma de reproducció d'una frontera simbòlica que pot coincidir amb la territorial quan s'apliquen a "francesos" i a "espanyols". Aquest factor, com els que s'han vist més amunt, fan pensar que el transnacionalisme és, en la zona fronterera, una tendència protagonitzada per certs individus sense recolzament institucional en la producció d'un imaginari col·lectiu similar al nacional, quant al seu ampli reconeixement.

5. Conclusions

L'espai de reproducció i construcció identitària té actualment un caràcter nacional. La frontera es troba a la comarca com una ferma realitat territorial. Al seu voltant es manifesten diferències i interessos tan aviat complementaris com contraposats. Una situació paradoxalment accentuada pel procés de construcció europea, que no ha tingut repercussions en l'aplicació de dispositius encaminats a la construcció i assumpció de referents supranacionals. Molts cerdans tenen capital social potencialment transfronterer, però hi ha una diferent generació d'oportunitats estructurals i oportunitats d'encontre. Les relacions i vincles poden facilitar la mobilitat i el contacte transfronterers, però això no nega el poder estatal i la frontera. El llenguatge i la concepció i interpretació discursiva de la realitat des de l'àmbit local estan marcats per un

to nacionalista que contribueix a reproduir en termes simbòlics la frontera territorial. Pel diferencial econòmic, el límit fronterer és un recurs material, i per l'imaginari nacional, un recurs simbòlic. Des de l'entrada en vigor dels acords de Schengen, amb la minva de controls i la pràctica desaparició de duanes, sense la frontera com a filtre, en un context de diferències estructurals, els cerdans es troben més amb un buit que amb la desintegració d'una distància.

Al capdavant arribem a la conclusió que la frontera territorial com a construcció manté elements de la cultura mateixa com a construcció, i és en aquest sentit que fronteres culturals i frontera territorial coincideixen. La frontera territorial es concep com una realitat present i ineludible. L'estudi d'una zona fronterera suggereix un replantejament epistemològic i fa que l'investigador social s'interrogui sobre la validesa de les possibilitats d'hibridació cultural. La zona fronterera evidencia les identificacions i caracteritzacions sense fissures, però amb la paradoxa que les pràctiques quotidianes poden palesar el desplegament simultani d'elements culturals classificats a priori com a part de cultures i grups contraposats. Així és com la vida quotidiana a les zones fronteres pot fer patent al mateix temps la força de les construccions identitàries, associades a la imatge de cultures monolítiques, i la realitat de les cultures com a elements dinàmics, practicats, desenvolupats en condicions sociohistòriques que fan possible l'adaptació d'elements.

Els habitants de la Cerdanya es mouen localment per un espai social en el qual no es reflecteix necessàriament la frontera territorial que divideix la comarca. Una altra cosa és l'associació monolítica entre identitat, cultura i territori. L'hegemonia sobre la definició nacional de la realitat correspon a poders experimentats per subjectes que viuen quotidianament amb la possibilitat de superar fronteres, o de reproduir-les, i en tot cas, amb certa creativitat per moure's entre els marges que els permeten uns habitus nacionalitzats que també poden incorporar la local experiència transfronterera. Noves situacions i tendències marcades per nous processos obririen la via a una altra realitat quotidiana.

Bibliografia

- AGUILAR, Marc, Josep MAYMÍ, ROS, Josep i Xavier TURRÓ (2001), *El contraban*, Monogràfic de *Quaderns de la Revista de Girona*, núm.95., Girona.
- APPADURAI, Arjun (1996), *Modernity at large*, London; University of Minnesota Press.
- ASIWAJU, A.I. (ed) (1984), *Artificial Boundaries*, Lagos; Lagos University Press.
- ASIWAJU, A.I. (1993), «Borderlands in Africa: A Comparative Research Perspective With Particular Reference to Western Europe», a *Journal of Borderlands Studies*, 8(2):1-12.
- ASSOCIATION INTERSYNDICALE CERDAGNE-CAPCIR (1997), *Le Livre Blanc de l'AICC*, editat per l'AICC.
- BALENT, Andreu (2001), «Societat i frontera a Cerdanya francesa del segle XX: Er de 1914 a 1945», a *Études roussellonnaises*, 18:209-229.
- BALLESTER, Baltasar (1997), *El nacionalisme profètic dels catalans (o la prostitució de la Ramoneta)*, Tarragona; El Mèdol.
- BARTH, Fredrik (1976), *Los grupos étnicos y sus fronteras*, Madrid; Fondo de Cultura Económica.
- BECK, Ulrich (1998), *¿Qué es la globalización? Falacias del globalismo, respuestas a la globalización*, Barcelona; Paidós.
- BÉNÉZET, Pierre i Jean Louis BLANCHON (1971), *Cerdanya. Histoire, Tourisme, Itinéraires*, Prades; Editions "Conflent".
- BOLTON, Herbert E. (1921), *The Spanish Borderlands. A Chronicle of old Florida and the Southwest*, New Haven; Yale University Press.
- BOTT, Elisabeth, (1990), *Familia y red social*, Madrid; Taurus.
- BOURDIEU, Pierre (1985), *¿Qué significa hablar?*, Madrid; Akal.
- BOURDIEU, Pierre (1988), «Espacio social y poder simbólico», a *Cosas dichas*, Barcelona, Gedisa, pp.127-142.
- BOURDIEU, Pierre (1997), *Razones prácticas*, Barcelona; Anagrama.
- BRAGULAT, Josep (1969), *Vint i cinc anys de vida puigcerdanesa*, Barcelona; Gráficas Casulleras.
- CASTELLS, Manuel (1998a), «La unificación de Europa: globalización, identidad y Estado red» a *La era de la información. Vol.3. Fin de Milenio*, Madrid; Alianza, pp.361-383.
- CASTELLS, Manuel (1998b), *La era de la información. Vol.2. El poder de la identidad*, Madrid; Alianza.
- CLARA, Josep (2000), «Quan la frontera era abans de la frontera i calia un salconduit especial», a *Temps de postguerra. Estudis sobre les comarques gironines (1939-1955)*, Girona; Cercle

- d'Estudis Històrics i Socials, pp.195-214.
- COHEN, Anthony P. (1989), *The symbolic construction of community*, London; Routledge.
- COHEN, Anthony P. (1994), «Culture, identity and the concept of boundary», a *Revista de Antropologia Social*, 3:49-61.
- COLE, John W. i Eric R. WOLF (1974), *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York; Academic Press.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors (1998), *Antropologia econòmica*, Barcelona; Ariel.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors (2002), *Andorra, una economia de frontera*, Lleida; Pagès.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors i Jesús CONTRERAS (1990), «El proceso de cambio social», a *Agricultura y Sociedad*, 55:5-71.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors i Joan Josep PUJADAS (1997), *Andorra, un país de frontera*, Barcelona; Alta Fulla.
- CONNOR, Walker (1994), «Europeos y nacionalistas», a *Revista de Occidente*, 161:81-96.
- CONTRERAS, Jesús (1991), «Los grupos domésticos: estrategias de producción y reproducción» a PRAT et.alii. (comp.) *Antropología de los Pueblos de España*, Madrid, Taurus, pp.343-380.
- CUCÓ, Josepa (1995), *La Amistad. Perspectiva antropológica*, Barcelona, Icaria.
- CUCÓ, Josepa (1996b), «Los jornaleros y el *molt honorable* (sobre redes informales y equipos de trabajo)», a CONTRERAS, Jesús (coord) *Reciprocidad, cooperación y organización comunal: Desde Costa hasta nuestros días. Actas del VII Congreso de Antropología Social*, v.IV, Zaragoza, FAAEE i IAA, pp. 71-82.
- DONNAN, Hastings and Thomas M. WILSON (1999), *Borders: Frontiers of identity, Nation and State*, Oxford; Berg.
- DOUGLAS, Mary (1991), *Pureza y peligro. Un análisis de los conceptos de contaminación y tabú*, Madrid; Siglo XXI.
- DOUGLASS, William A. (1977), *Echalar y Murélagas: Oportunidad y exodo rural en dos aldeas vascas*, Donostia; Auñamendi.
- DOUGLASS, William A. (1978), «Influencias fronterizas en un pueblo Navarro», a *Ethnica*, 14:37-52.
- DOUGLASS, William A. (1994), «Las fronteras: muros o puentes», a *Historia y Fuente Oral* 2:43-50.
- DOUGLASS, William A. (1999), «Fronteras: la configuración de los mapas mentales y físicos en el Pirineo» a VVAA (coords) *Globalización, Fronteras Culturales y Ciudadanía*, Actas del VIII Congreso de Antropología, Simposio I, Santiago de Compostela; FAAEE/AGA, pp. 17-27.
- ELIAS, Norbert (1990), *La sociedad de los individuos*, Barcelona; Península.
- FAWCETT, Charles B. (1918), *Frontiers, a Study in Political Geography*, Oxford; Clarendon Press.
- FRENAY, Etienne (1989), «La Frontiere dans les Pyrenees-Orientales pendant la première guerre mondiale», a *Bulletin Centre de Recherche sur les problemes de la Frontiere*, 2:15-17.
- GARCÍA CANCLINI, Néstor (1989), *Culturas híbridas. Espacios para entrar y salir de la modernidad*, México; Grijalbo.
- GAY DE MONTELLÀ, Rafael (1962), *La Cerdanya*, Barcelona; Selecta.
- GELLNER, Ernest (1988), *Naciones y nacionalismo*, Madrid; Alianza.
- GÓMEZ-IBÁÑEZ, Daniel A. (1975), *The Western Pyrenees. Differential evolution of the french and spanish borderland*, Oxford; Clarendon Press.
- HANNERZ, Ulf (1997), «Fronteras» a *Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 49(4):537-549.
- JENKINS, Richard (1996), *Rethinking ethnicity. Arguments and explorations*, London; Sage.
- KATZ, Fred E. (1966), «Social Participation and Social Structure», a *Social Forces*, 45:199-210.
- KRISTOF, Ladis K. (1959), «The Nature of Frontiers and Boundaries», a *Annals of the Association of American Geographers*, 49(3):269-282.
- LEFEBVRE, Henry (1988), «De la ciudad a la sociedad urbana», a BASSOLS, Mario, Roberto DONOSO, MASSOLO, Alejandro i Alejandro PÉREZ (comps) *Antología de Sociología Urbana*, México; UNAM.
- LOMNITZ, Larissa (1987), *Como sobreviven los marginados*, Madrid; Siglo XXI.
- LOMNITZ, Larissa (1994a), «Supervivencia en una barriada en la ciudad de México», a *Redes sociales, cultura y poder*, México; Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales.
- LOMNITZ, Larissa (1994b), «Las relaciones horizontales y verticales en la estructura social urbana de México», a *Redes sociales, cultura y poder*, México; Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, pp.217-274.
- MINGHI, Julian V. (1963), «Boundary studies in Political Geography», a *Annals of the Association of American Geographers*, 53(3):407-428.
- MONCUSÍ FERRÉ, Albert (2002), *Meitat de França, meitat d'Espanya o Cerdanya catalana? Identitats nacionals, fronteres i espais de sociabilitat en una comarca del Pirineu*, Tesi Doctoral, Universitat Rovira i Virgili, edició electrònica disponible a <http://www.tdcat.cesca.es/>.
- MUÑOZ TORRENT, Xavier (1995), *Les polítiques europees de cooperació transfronterera. El context normatiu, institucional i de finançament als Pirineus Orientals*, Barcelona; Oikos Tau.
- NAREDO, José Manuel (1996), *La Evolución de la Agricultura en España*, Granada; Universidad de Granada.

- PAIS DE BRITO, Joaquim (1996), *Retrato de Aldeia com Espelho. Ensaio sobre Rio de Onor*, Lisboa; Publicações Dom Quixote.
- PIQUERAS, Andrés (1996), *La identidad valenciana: la difícil construcción de una identidad colectiva*, València; Generalitat Valenciana / Edicions Alfons el Magnànim.
- PUJADAS, Joan Josep (1993), *Etnicidad. Identidad cultural de los pueblos*, Salamanca; Eudema.
- PUJADAS, Joan Josep (1997), «D'identitats, fronteres i ciutadanes: el cas dels Pirineus», a *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 11:109-132.
- PUJADAS, Joan J. et alii. (1999), «¿Divididos por la frontera?: Vínculos sociales y económicos entre la Cerdeña Española y la Francesa», a VVAA (coords) *Globalización, Fronteras Culturales y Ciudadanía, Actas del VIII Congreso de Antropología, Simposio I*, Santiago de Compostela; FAAEE/AGA, pp.143-155.
- REQUENA, Félix (1994), *Amigos y redes*, Madrid; CIS.
- ROSALDO, Renato (1985), «Chicano Studies, 1970-1984», a *Annual Review of Anthropology*, 14:405-427.
- ROSALDO, Renato (1991), *Cultura y verdad. Nueva propuesta de análisis social*, México; Grijalbo.
- ROSE, W.J. (1935), «The Sociology of Frontiers», *The Sociological Review* 27:201-219
- RUIZ TORRES, Miquel Àngel (2000), *Cuerpos nacionales, espacios del Estado. Nacionalismo, estado y migración en la frontera Sur de México. El caso de Ciudad Hidalgo, Suchiate, Chiapas*, (tesi de mestratge inèdita), México, CIESAS.
- SAHLINS, Peter (1993), *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a Cerdanya*, s.XVII-XIX, Vic; Eumo.
- SASSEN, Saskia (2001), *¿Perdiendo el control? La soberanía en la era de la globalización*, Barcelona; Bellaterra.
- SEVILLA-GUZMÁN, Eduardo (1979), *La Evolución del campesinado en España*, Barcelona; Península.
- SIMPSON, James (1997), *La agricultura española (1765-1965): una larga siesta*, Madrid; Alianza.
- SOMMIER, Béatrice (1996), «Les amitiés dans un village d'Andalousie orientale», a *Ethnologie française*, 26(3):477-489.
- TULLA, Antoni F. (1977), «Les deux Cerdagnes. Exemple de transformations économiques asymétriques de part et d'autre de la frontière des Pyrénées», a *Revue de Géographie des Pyrénées et du Sud-Ouest* 48(4):409-424
- TULLA, Antoni F. (1980), *Transformació agrària en àrees de muntanya: Les explotacions de producció lletera com a motor de canvi a les comarques de la Cerdanya, El Capcir, l'Alt Urgell i el Principat d'Andorra*; Tesi Doctoral, Departament de Geografia, Facultat de Lletres, UNIVERSI-

TAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

- TULLA, Antoni F. (1996), «La Cerdanya: dues realitats en un únic espai», a DOMINGO, J. i MALLART, LI (eds) *A l'entorn de la frontera*, Barcelona; Oikos Tau, pp.85-104
- TURNER, Frederick J. (1949 [1893]), «The significance of the Frontier in American History», a TAYLOR, George R. (ed) 1949 *The Turner Thesis. Concerning the Role of the Frontier in American History*, Boston; Heath and Company, pp.1-18
- TURNER, Víctor W. (1990), «Entre lo uno y lo otro: el periodo liminar en los "rites de passage"», a *La Selva de los Símbolos*; Madrid; Siglo XXI, pp.103-123
- VALCUENDE, Jose M. (1998), *Fronteras, Territorios e Identificaciones Colectivas*, Sevilla; Blas Infante.
- VAN GENNEP, Arnold (1986[1909]), *Los ritos de paso*, Madrid; Taurus.
- VILA, Pau (1984 [1926]), *La Cerdanya*, Barcelona; Empúries.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1988), *El capitalismo histórico*, Madrid; Siglo XXI.
- WEBER, Eugen (1976), *Peasants into frenchmen*, Stanford; Stanford University Press.
- WENDL, Tobias and Michael RÖSLER (1999), «Frontiers and borderlands. The rise and relevance of an anthropological research genre», a RÖSLER, Michael i Tobias WENDL (eds) *Frontiers and Borderlands. Anthropological Perspectives*, Frankfurt; Peter Lang, pp.1-27.
- WILSON, Thomas M. i Hastings DONNAN (1998), «Nation, state and identity at international borders» a WILSON, Thomas M. i Hastings DONNAN, *Border Identities. Nation and state at international frontiers*, Cambridge; Cambridge University Press, pp.1-30.